

KULTURMILJÖANALYS

KV TEGELBRUKET 4, KUNGSHOLMEN

STOCKHOLMS KOMMUN
UPPLAND, STOCKHOLMS LÄN

2017-07-12

Omslagsbilder;

Överst: S:t Eriks Ögonsjukhus sett från öster och sydväst.

Under till vänster: Bevarade byggnader från Grubbens Arbets- och försörjningsinrättning.

Under i mitten: Postmodernistisk bostadsbebyggelse inom Sankt Eriksområdet.

Under till höger: Bostadshus som omsluter den ovala Grubbensparken.

Benämning	Kulturmiljöanalys
Kommun	Stockholms kommun
Fastighet	Kv. Tegelbruket 4 (inklusive kv. Tegelpannan)
Adress	Polhemsgatan 48-52 / Fleminggatan 45
Er referens	Åsa Börjesson, Fastighetsutveckling, Stockholms läns landsting
Datum	2017-07-12

KULTURMILJÖANALYS - KV TEGELBRUKET 4, STOCKHOLM

Föreliggande kulturmiljöanalys har tagits fram av AIX Arkitekter AB på uppdrag av Stockholms läns landsting genom Norconsult AB. Arbetet är utfört av Fredrik Olsson, byggnadsantikvarie vid AIX, under maj-juni 2017.

Kulturmiljöanalysen är framtagen som en del i en pågående detaljplaneprocess. Detaljplanearbetet utreder möjligheten att inom fastigheten uppföra bostäder. Fastigheten ligger inom riksintresset för kulturmiljövården Stockholms innerstad med Djurgården [AB 115] och ansluter till det så kallade S:t Eriksområdet. Fastigheten inrymmer idag S:t Eriks ögonsjukhus men har en historisk bakgrund som plats för både S:t Eriks akutsjukhus och Grubbens arbets- och försörjningsinrättning. Vård- och omsorgsverksamhet har här bedrivits under närmare 150 år, sedan invigningen av Grubbens år 1860.

Eventuell bebyggelse kan få stor inverkan på riksintressets värden och den omgivande stadsbilden samt för kulturhistoriska värden ur ett lokalt perspektiv. Kulturmiljöanalysen blir därför ett nödvändigt kunskapsunderlag för att i ett senare skede kunna beskriva planförslagets konsekvenser för platsens kulturhistoriska värden.

En kulturmiljöanalys är en förutsättningslös analys av ett område eller en fastighet utifrån dess kulturhistoriska karaktär och värdebärande delar. Utredningen tar inte hänsyn till någon föreslagen ändring. Föreliggande utredning lägger dock extra tyngd på kv. Tegelbrukets betydelse för riksintresset och stadsbilden samt dess vårdhistoriska bakgrund, eftersom dessa frågor aktualiseras i och med de föreslagna ändringarna.

Kulturmiljöanalysens utredningsområde utgår från kvarteret Tegelbruket 4, i en del kartunderlag omnämns fastighetens norra del som Tegelpannan. Kvarteret Tegelpannan skulle enligt gällande detaljplan ha inrymt bostadsbebyggelse men denna blev aldrig uppförd. I föreliggande rapport används därför enbart namnet Tegelbruket, och omfattar då hela fastigheten.

Fotografier där ej annat anges är tagna av AIX Arkitekter AB.

Stockholm datum som ovan

Byggnadsantikvarie
AIX Arkitekter, certifierad sakkunnig kulturvärden - K
Tel. nr. 08 690 29 00 Dir: 08 690 29 05

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. Inledning.....	1	6. Kulturhistoriskt värde.....	33
1.1. Bakgrund	1	6.1. Tidigare ställningstaganden	33
1.2. Syfte	1	6.2. Kvarteret Tegelbruket 4	33
1.3. Metod och avgränsning	1	Dokumentvärden	33
1.4. Sammanfattning	2	Upplevelsevärden	33
2. Fastighetsuppgifter.....	3	7. Kulturhistoriskt värde - Visuella aspekter.....	35
2.1. Fastighetsbeteckning	3	7.1. Landskaps- och stadsbild	35
2.2. Författningsskydd	3	7.2. Bebyggelsestrukturer	36
Plan- och bygglagen (PBL)	3	7.3. Siktlinjer och fondmotiv	37
Kulturmiljölagen (KML)	3	8. Kulturhistoriskt värde - Viktning av värden i förhållande till närmiljön, staden och riket.....	49
Miljöbalken (MB)	4	8.1. Kv. Tegelbruket som del av närmiljön	49
3. Historik.....	5	8.2. Kv. Tegelbruket som del av Stockholm	49
3.1. Topografi och landskap	5	8.3. Kv. Tegelbruket som del av riksintresset	49
3.2. Områdets tidiga historia och Grubbens trädgård	6	9. Kulturhistoriskt värde - Känslighet och tålighet.....	51
3.2. Arbetsinrättningen och S:t Eriks sjukhus	9	10. Tillvarata och utveckla.....	52
3.3. 1990-talets bostadsprojekt	13	10.1. Bebyggelse	52
4. Nulägesbeskrivning och karaktärisering.....	15	10.2. Planstruktur	52
4.1. Nuvarande användning	15	10.3. Växtlighet, gångstråk och parkmiljö	52
4.2. Fastighetens läge i staden	16	11. Källor.....	53
4.3. Topografi och miljö	17		
4.4. Bebyggelse inom kvarteret Tegelbruket 4	19		
4.5. Angränsande gaturum och bebyggelse	23		
5. Landskapsbild.....	29		
5.1. Grönskan och dess betydelse för stadsbilden	29		
5.2. Siktlinjer, fronter, barriärer och målpunkter	31		
5.3. Gångstråk, platsbildningar och parker	32		

Ortofoto från Lantmäteriverket med rubricerad fastighet markerad inom orange ram. Kulturmiljöanalysens utredningsområde inom röd ram.

INLEDNING

Bakgrund

Utredningsområdet utgår ifrån fastigheten Tegelbruket 4 som ägs av Stockholms läns landsting. I dagsläget rymmer fastigheten S:t Eriks Ögonsjukhus, en verksamhet som invigdes 1990 och som huserar i en byggnad uppförd 1968. Vårdverksamheten ska avvecklas för att därefter omlokaliseras till Norra Hagastaden. Därför har Stockholms läns landsting (SLL) ansökt om en ändring av detaljplan för att utveckla fastigheten Tegelbruket 4 för bostadsändamål.

Fastigheten ligger på Kungsholmen i västra Stockholm. Den ingår i ett tätt bebyggt stadsrum där Polhemsgatan angränsar i väst och Fleminggatan i söder. I öst och norr avgränsas området av bebyggelsen inom det så kallade S:t Eriksområdet, ett enhetligt bostadsområde uppfört på 1990-talet. I väster och söder möter äldre stenstadsbebyggelse.

Syftet med det pågående detaljplanearbetet är att med hänsyn till platsens förutsättningar utreda möjligheten att uppföra bostadshus, centrumverksamheter och en förskola. En avveckling av vårdverksamheten innebär en minskning av antalet arbetsplatser inom området. För att skapa en trygg och levande stadsmiljö under hela dygnet ska ett mer varierat innehåll eftersträvas. Det kan ske genom bl.a. tillkommande bostäder, lokaler i bottenvåningen och kommunal service.

Enligt startpromemorian (2017-01-13) är målet med detaljplanarbetet är att bidra till stadens övergripande inriktningsmål, bl.a. ett Stockholms som hänger samman och ett klimatsmart Stockholm. Detta kan ske genom att bl.a:

- Planera för en trygg och levande stad genom en mer blandad bebyggelse med både bostäder, lokaler i bottenvåningar, arbetsplatser och service.
- Förbättra områdets integration med sin närmiljö och skapa en mer sammanhållen stadsmiljö med attraktiva och trygga offentliga rum.
- Planera klimatsmart genom omvandling av redan ianspråktagit mark i ett centralt och kollektivtrafiknära läge.
- Tidigt i processen identifiera behovet av allmänna funktioner.
- Verka för arkitektur av hög kvalitet och ta tillvara områdets förutsättningar och kvaliteter tidigt i processen.

Syfte

I den pågående detaljplaneprocessen har AIX Arkitekter fått i uppdrag att ta fram ett kunskapsunderlag av fördjupad karaktär som stöd för beslut, prioriteringar och ställningstaganden inför detaljplanearbetet. Arbetet har utförts på beställning av Stockholms läns landsting genom Norconsult AB.

Syftet med denna utredning är att redogöra för fastighetens och den närmaste omgivningens historia och definiera dess kulturhistoriska värden – enskilda byggnader, topografi, parkrum, omgivande bebyggelse m.m. Utredningens syfte är också att på ett pedagogiskt sätt relatera kv. Tegelbruket till andra kulturhistoriska lämningar inom Stockholms stad.

Vidare är syftet att analysera fastighetens roll och betydelse inom riksintresset och dess betydelse för stadsbilden. Genom att studera anläggningen utifrån DIVE-metoden går det att belysa vilka kulturhistoriska aspekter som fortfarande är visuellt möjliga att avläsa och uppleva. Detta är viktigt vid framtida ställningstaganden kring förändringars påverkan på de utpekade värdena.

Föreliggande kulturmiljöanalys är tänkt att fungera som stöd vid en senare konsekvensbeskrivning av ett kommande planförslags påverkan på fastighetens och riksintressets kulturhistoriska värden.

Metod och avgränsning

Arbetet har utförts under maj-juni 2017 av Fredrik Olsson, byggnadsantikvarie vid AIX Arkitekter AB.

Utredningens avgränsning utgår ifrån fastigheten och dess närmast omgivande landskapsrum samt den bebyggelse som möter kvarteret i norr, väster och öster. I övrigt angränsande bebyggelse, stadsrum och landskap berörs i de fall de bedöms vara relevanta.

För att tydliggöra fastighetens kulturhistoriska och miljömässiga betydelse i ett större perspektiv studeras likvärdiga kulturmiljöer i de fall de bedöms vara tillämpliga.

Arbetet inleddes med ett platsbesök och en studie av nuläget. Platsen och det omgivande landskapet dokumenterades med hjälp av fotografier. Parallellt bedrevs studier av redan framtagna material och arkiv.

Därefter vidtog ett beskrivnings- och analyskede. Efter fortsatt arbete och justeringar levererades föreliggande färdigställda kulturmiljöanalys.

Arbetsmetod för kulturhistorisk värdering

Fastighetens kulturhistoriska värden har definierats utifrån två olika arbetsmodeller. Dels arbetsmodellen för värdering som presenteras i boken *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* av Axel Unnerbäck (Riksantikvarieämbetet 2002), dels den arbetsmodell för kulturhistorisk värdering som kallas DIVE och som presenteras i *Kulturmiljöanalys: en vägledning för användning av DIVE* (Riksantikvarieämbetet 2009).

I Unnerbäck's arbetsmodell har begreppet kulturhistoriskt värde delats upp i kategorierna dokumentvärden och upplevelsevärden. Dokumentvärden avser den information en byggnad kan förmedla från t.ex. samhällshistorisk och arkitekturhistorisk synpunkt. Upplevelsevärden avser miljöskapande, arkitektoniska och estetiska kvaliteter.

DIVE är en metod för att hantera den kulturhistoriska värderingen i ett större perspektiv. Den kan fungera både som ett integrerat planeringsunderlag och ett förutsättningslöst kunskapsunderlag. Analysens namn kommer från de engelska orden Describe (beskriva), Interpret (tolka), Valuate (värdera) och Enable (aktivera/möjliggöra).

Orden beskriver de fyra huvudstegen i analysprocessen vars syfte är att besvara följande frågeställningar;

D - Vad berättar dagens landskap och miljö om områdets ursprung, utveckling och karaktär?

I - Varför har vissa element och karaktärsdrag haft speciell betydelse i samhället?

V - Vilka historiska delar och karaktärsdrag har speciellt värde, kan de utvecklas och var går gränsen för vad de tål?

E - Hur kan områdets utpekade, historiska karaktärsdrag och resurser förvaltas och utvecklas?

Modellen har i denna utredning anpassats för att tillgodose analysens syfte, nämligen att definiera och analysera kvarteret Tegelbrukets roll i dess direkta närmiljö och dess betydelse för denna samt roll i riksintresset och stadens front mot vattnet.

Känslighet- och tålighetsanalys

För att på ett pedagogiskt sätt redovisa fastighetens förändringskapital och vilka delar som är känsligare än andra utfördes en känslighet- och tålighetsanalys. Känslighets- och tålighetsanalysen ger riktlinjer för hur förändringståliga olika delar av utredningsområdet är. Analysen bedömer området utifrån tre skalor:

Hög känslighet innebär att mindre ändringar inom området kan genomföras under förutsättning att stor hänsyn visas för platsens karaktär.

Känsligt mot förändring innebär att platsens befintliga värden inte är av sådan art att platsen inte kan förändras, under förutsättning att åtgärden görs med hänsyn till anläggningens övergripande karaktär.

Tåligt innebär att området är av föränderlig karaktär eller har givits en gestalt som saknar tydlig koppling till platsens kulturhistoriska bakgrund. Dessa områden kan med fördel utvecklas så att deras upplevelse- och miljömässiga värden stärks.

Sammanfattning

Bakgrund

Fastigheten ligger inom riksintresset för kulturmiljövärden Stockholms innerstad med Djurgården [AB 115] och ansluter till det så kallade S:t Eriksområdet. Fastigheten inrymmer idag S:t Eriks ögonsjukhus.

Den detaljplan som omfattar fastigheten, DP 8565, vann laga kraft 1994. Den anger användning bostäder (B), vård (D), kulturresevat (Q), värdefull byggnad (q2) samt gata. Planerad bostadsbebyggelse väster om Grubbensringen och söder om P O Hallmans gata blev aldrig genomförd. En del befintlig bebyggelse saknar därmed planstöd i gällande detaljplan.

Byggnaderna inom detaljplaneområdet är till stora delar oklassificerade enligt Stadsmuseets klassificeringssystem.

Metod och avgränsning

Utredningens avgränsning utgår ifrån fastigheten och dess närmast omgivande landskapsrum samt den bebyggelse som möter kvarteret i norr, väster och öster. I övrigt angränsande bebyggelse, stadsrum och landskap berörs i de fall de bedöms vara relevanta.

Fastighetens kulturhistoriska värden har definierats utifrån två olika arbetsmodeller. Dels arbetsmodellen för värdering som presenteras i boken *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* av Axel Unnerbäck, dels den arbetsmodell för kulturhistorisk värdering som kallas DIVE och som presenteras i *Kulturmiljöanalys: en vägledning för användning av DIVE*.

Historik

Kvarterets historia sträcker sig tillbaka till sent 1500-tal. Kungsholmen var då en glesbefolkad landsbygd med agrar karaktär. För att mätta stadens behov av byggnadsmaterial lät Johan III här anlägga ett tegelbruk. Tegelbruket var i kronans ägo fram till år 1666 då det donerades till Norrmalms barnhus. Under 1700-talet ägs och arrenderas trakten av repslagarfamiljen Lenman. Flera små industriverksamheter hade samtidigt etablerat sig i området.

Markområdet bytte ägare 1759 då det köptes av handelsmannasläkten af Grubbens. Som en sidoverksamhet till släktens affärer öppnade de Grubbens trädgård, en välbesökt offentlig lustträdgård. Egendomen gick ur släkten 1866, därefter köptes den av Stockholms kommun.

Som ett led i kommunens ansträngningar att förbättra förhållandena för stadens mest utsatta öppnades år 1860 Stockholms stads norra försörjning- och arbetsinrättning. Anläggningen kallades snart för Grubbens i folkmun efter områdets tidigare ägare. Den ursprungliga anläggningen bestod av en huvudlänga med två flankerande flyglar vända mot Klara sjö samt en byggnad för bad och tvätter. Arkitekt var Fredrik Wilhelm Scholander. Byggnaderna uppfördes åren 1855-1860 i en stramt klassicistisk stil.

År 1933 ställdes vårdanläggningen under Stockholms stads sjukhusstyrelse och fick namnet Sankt Eriks sjukhus. Under perioden 1930-1980 var Ivar och Anders Tengbom arkitekter för de tillbyggnader som utfördes.

1981 bestämdes att akutsjukhuset skulle läggas ned. De yngsta sjukhusbyggnaderna på området togs över av S:t Eriks ögonsjukhus som invigdes 1990. Stockholms stad lyckades efter förhandlingar med Landstinget förvärva övriga delar av marken i syfte att där bygga bostäder.

Bostadsområdet, som skulle få namnet Sankt Erik, var ett av 1990-talets största stadsbyggnadsprojekt i Stockholm. Stadsbyggnadskontoret tog genom planarkitekten Aleksander Wolodarski en särskilt aktiv roll i utformningen av området. Byggnadernas arkitektur blev en tillbakablick till den svenska 1920-talsklassicismen och de engelska stadsplanerna från samma period.

Nulägesbeskrivning och karaktärisering

Fastigheten domineras som tidigare nämnts av S:t Eriks ögonsjukhus, anläggningen utgörs av en större vårdbyggnad från 1960-talet samt en mindre verksamhetsbyggnad och en f.d. värmecentral. Vårdbyggnaden är sammanlänkad med lägre bebyggelse längs Fleminggatan. Stadsstrukturen upplevs som oordnad i mötet med Grubbensringens rundande gaturum och den äldre vårdfastighetens varierande karaktär. Detta kan delvis förklaras med att de två verksamhetsbyggnaderna norr om vårdbyggnaden avsågs att rivas för att ge plats åt bostadshus i linje med övriga Sankt Eriksområdet. I och med att detta aldrig genomfördes så blev denna delen av stadsdelen vilande, och ger idag känslan av ett område "i väntan på". Detta uttryck förstärks norr om vårdbyggnaden där hårdgjorda ytor, informell grönska och höjdskillnader gör stadsrummet svårorienterat.

Landskapsbild

Grönstrukturen i stadsbilden återfinns framförallt kring den offentliga parken Grubbensparken samt i

anslutning till Barnhusvikens strand, men kvartermarkens grönska utgör också en betydelsefull del i hur Sankt Eriksområdet och denna del av Kungsholmen upplevs som grön och lummig.

Kulturhistoriskt värde

Kvarteret Tegelbruket är synnerligen intressant ur ett lokalhistoriskt perspektiv eftersom det uppvisar en tät väv av olika historiska lager. Dessa lager kommer till uttryck i såväl bebyggelsen som i stadslandskapet och områdets kvarters- och gatunamn.

Dokumentvärden

Kvarteret uppvisar idag ett stort urval av bebyggelse från olika perioder inom ett avgränsat område, där det senaste tillskottet, ögonsjukhuset, dominerar stadsbilden. Utbyggnaden har pågått sedan Grubbens invigdes 1860 till och med att S:t Eriks Ögonsjukhus uppfördes 1978. De har utformats av några av samtidens mest namnkunniga arkitekter och står som tydliga representanter för en rad stilideal. Byggnaderna i kvarteret har därför **arkitekturhistoriska** och **byggnadshistoriska** värden som källor till kunskap om olika tiders arkitektoniska strömningar och byggnadstekniker.

Vidare utgör kvarteret en sammanhängande källa till kunskap om tre betydelsefulla teman i Stockholms historia: tiden före stadens expansion utanför tullarna, stadsbyggnad kring sekelskiftet 1900 och under 1900-talet samt fattig- och sjukvård i offentlig regi.

Namnet Tegelbruket är ett historiskt spår från den tid då ett av kronans tegelbruk låg på platsen. Tegelproduktionen föregick fattigvården vid Grubbens men utgör likväl ett särskilt intressant skede i platsens historia. Utredningsområdets stadsplanemönster, karaktäriserat av de raka gator och kvarter som omger Fleminggatan, är framförallt ett resultat av det sena 1800-talets stadsplanering i Stockholm. Kvarteret möter i öster och norr det postmodernistiska bostadsområdet Sankt Erik. Området är mycket konsekvent utfört, med tydliga representanter för postmodernismens ideal. Dessa uttryck har betydande **stadsplaneringshistoriska** värden, utöver bebyggelsens **arkitektur- och byggnadshistoriska** värden.

Bebyggelsen inom kvarteret speglar i huvudsak utvecklingen för S:t Eriks sjukhus men har likväl stark koppling till Grubbens arbets- och försörjningsinrättning. Grubbens var en institution vars verksamhet berättar om 1800-talets och det tidiga 1900-talets fruktansvärda nöd bland samhällets mest utsatta och det offentligas

försök till att motverka detta armod. Vidare vittnar kvarteret om anläggningens fortsatta betydelse och utveckling under 1900-talet som S:t Eriks sjukhus, senare S:t Eriks Ögonsjukhus. Sammantaget ger det avsevärda **samhällshistoriska** och **socialhistoriska** värden till fastigheten. Som tidigare nämnts har någon form av vård och omsorg bedrivits inom området under mycket lång tid, detta **kontinuitetsvärde** förstärker de övriga värden som anläggningen äger.

Upplevelsevärden

Stockholms stad är anlagd i ett karaktäristiskt skärgårdslandskap som präglas av kontrastrika stadsrum med möten mellan Mälarens vatten, bergsformationer, förkastningsbranter och sprickdalar. Landskapet berättar om stadens utveckling och framväxt efter topografins förutsättningar.

Karaktären i kvarteren kring Tegelbruket 4 har gått från friliggande sjukhusbyggnader omgivna av park i början av 1900-talet till en stor variation i skala, ålder, utformning och rumslighet. Denna variation skapar en rik stadsmiljö med stora upplevelsevärden. De **arkitektoniska** värdena är framför allt knutna till ögonsjukhuset, med sin monumentala närvaro i gaturummet, och den äldre bebyggelsen i längan mot Fleminggatan.

Känslighet- och tålighet mot förändringar

Portbyggnaden, f.d. Kungsholmens brandstation samt sjukhusbyggnaden har samtliga bedömts ha hög känslighet mot ändringar. Portbyggnaden har en viktig funktion som fysisk och visuell entré till Grubbens. F.d. brandstationen står som representant för Kungsholmens utveckling och stadens närvaro på platsen. Båda byggnaderna är idag kraftigt förvanskade men bedöms ändå besitta sådana kulturhistoriska värden att ett bevarande är motiverat.

Sjukhusbyggnaden bedöms ha ett högt bevarandevärde som representant för den långa kontinuiteten av vårdverksamhet i området, den historiska kopplingen till S:t Eriks sjukhus, dess solitära och framträdande roll i stadsbilden samt som exempel på modernistisk arkitektur i offentlig regi signerad Anders Tengbom och C G Carlstedt.

Landskapselement av betydelse för stadsbilden har getts hög respektive känsliga klassningar.

Fastighetens norra del bedöms till stora delar vara tåliga för ändring med undantag för kontorsbyggnaden, som bedöms besitta vissa arkitektur- och byggnadshistoriska samt arkitektoniska värden.

FASTIGHETSUPPGIFTER

Fastighetsbeteckning

Fastighetens beteckning är kvarteret Tegelbruket 4. Fastigheten ingår som del i ett större kvartersområde där samtliga fastigheter bär namn efter platsens historiska bakgrund.

Författningsskydd

Plan- och bygglagen (PBL)

Gällande detaljplan

Gällande detaljplan, DP 8565, vann laga kraft 1994. Den anger användning bostäder (B), vård (D), kulturresevat (Q), värdefull byggnad (q2) samt gata. Planerad bostadsbebyggelse väster om Grubbensringen och söder om P O Hallmans gata blev aldrig genomförd. En del befintlig bebyggelse saknar därmed planstöd i gällande detaljplan.

Byggnader inom kvarteret som omfattas av skyddsbestämmelser utgörs av porthuset. Trädraden mot Fleminggatan omfattas av bevarandeskydd (n1).

Detaljplanen tecknar en struktur som förhåller sig väl till områdets sammanhängande helhet och komposition. Vårdverksamheten avviker från den omgivande bebyggelsen genom sin större skala och placering på tomten.

Översiktsplan

Översiktsplanen för Stockholm, Promenadstaden, antogs av kommunfullmäktige den 15 mars 2010.

Utifrån de formuleringar som framkommer i översiktsplanen omfattas området av bl.a. strategi 1 om att fortsätta stärka centrala Stockholm samt delar av strategi 4 om att främja en levande stadsmiljö i hela staden. Enligt denna strategi ska stadsbebyggelsen utvecklas successivt med utgångspunkt i lokala förutsättningar och behov.

En vägledning till detta formuleras i fyra punkter:

- Infoga ny bebyggelse med omsorg om stadslandskapets helhetsverkan.
- Planera för ny bebyggelse i samspel med eller i medveten kontrast till områdets stadsbyggnadskaraktär.
- Utforma ny bebyggelse med hög arkitektonisk kvalitet och så att den bidrar till en attraktiv helhet.
- Bevara och förnya karaktärsskapande bebyggelse varsamt.

Stockholms stadsmuseum klassificering

Byggnaderna inom detaljplaneområdet är till stora delar oklassificerade enligt Stadsmuseets klassificeringssystem. När inventeringen utfördes drogs utredningsgränsen vid 1960, varför ögonsjukhuset och sentida vårdbyggnader inte kom med.

Porthuset på Fleminggatan 24 är gulklassad vilket innebär att bebyggelsen har en positiv inverkan på stadsbilden och/eller visst kulturhistoriskt värde. Huset har utgjort huvudentré till sjukhusinstitutionen sedan 1880-talet.

Andra byggnader inom S:t Eriksområdet som klassificerats är bl.a. Grubbens flyglar och logementen (gröna), samt begravningskapellet (blått) som numera finns i Grubbensparken.

Generella bestämmelser i PBL

För kvarteret gäller generella krav enligt Plan- och bygglagen.

PBL 2 kap 6 §: *"Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till*

1. stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan [...]"

För nybyggnad gäller även PBL 8 kap 9 §:

"En obebyggd tomt som ska bebyggas ska ordnas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. [...]"

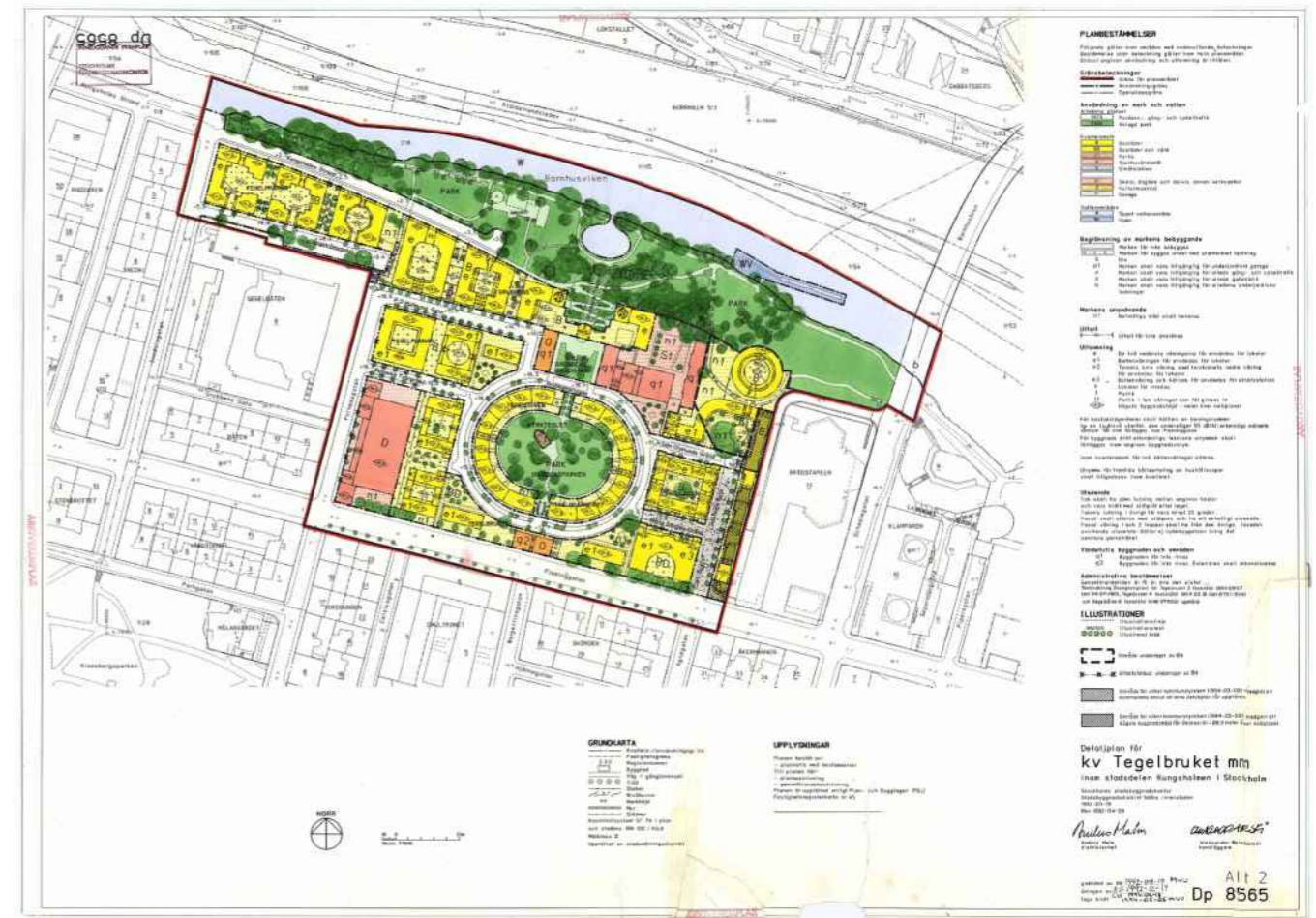
Åtgärder som rör befintlig bebyggelse prövas mot bestämmelser om varsamhet i PBL 8 kap 17 §:

"Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden."

Kulturmiljölagen

Fornlämning

Inom utredningsområdet finns ett fornminne, RAÄ-nummer Stockholm 993, i form av lämningarna efter en tegelugn. Fornlämningen är belägen strax öster om P O Hallmans gata, intill den rundade delen av trappan

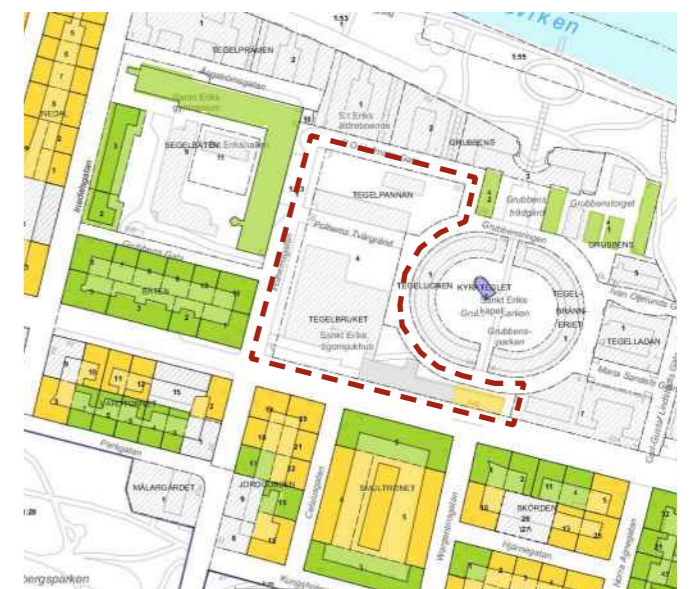

Gällande detaljplan för kvarteret Tegelbruket mm. Källa Stockholms Stadsbyggnadskontor.

ned mot Barnhusviken. Den beskrivs som en tegelugnsgrund, 18x3 m och 6 tegelskift hög, rymmande 10 fyrkanaler och 11 tegelbänkar. Grunden påträffades i schakt, 1,8 m under dåvarande marknivå och har tolkats som en murad botten av ugnen. Den påträffades vid en arkeologisk förundersökning 1997. (RAÄ dnr 3.4.2-4146-2012)

Följande antikvariska kommentar är bifogad objektsbeskrivningen i FMIS:

De skriftliga källorna anger att Johan III lät anlägga tegelbruket 1587. På kartor från 1600-talets mitt finns en rektangulär byggnad på platsen, troligen tegelugnen, samt något söderut en långsmal byggnad som sannolikt varit en tegellada. På kartor från 1600-talets slut och kring sekelskiftet 1700 syns inte den rektangulära byggnaden längre. Utifrån tegelstorleken kan ugnen dateras till 1500-tal eller senare.

Utsnitt ur Stockholms stadsmuseums klassificeringskarta. Rubricerad fastighet inom röd ram. Stockholms stad.

Miljöbalken (MB)

Riksintresse för kulturmiljövården

Stockholms innerstad med Djurgården (AB115) är av riksintresse för kulturmiljövården vilket regleras inom Miljöbalkens kap. 3. I Riksantikvarieämbetets riksintressebeskrivning Stockholms innerstad med Djurgården [AB 115] 1997-08-18 lyder motiveringen som följer;

Storstadsmiljö, präglad av funktionen som landets politiska och administrativa centrum sedan medeltiden och de mycket speciella topografiska och kommunikationsmässiga förutsättningarna för handel, samfärdsel och försvar. Utvecklingen inom stadsplane- och byggnadskonsten har fått särskilt tydliga uttryck med alla epoker från medeltiden till nutid väl representerade.

Med utgångspunkt från hur riksintresset definieras bedöms följande teman vara relevanta med avseende på kv. Tegelbrukets funktion inom ramen för riksintresset;

Det sena 1800-talets stadsbyggande med esplanadsystemet och gator av olika bredd och karaktär, och byggnader i bestämda hushöjder. Den täta och enhetliga stenstadsbebyggelsen.

1900-talets stadsbyggande och bebyggelseutveckling. Uttryck för det moderna välfärdssamhället och dess stadsbyggande.

Stockholmska särdrag som anpassningen till naturen, fronten mot vattenrummen och Stockholms inlopp, både från Saltsjön och Mälaren. Vyerna från viktiga utsiktspunkter, blickfång, kontakten med vattnet. De tydligt avläsbara "årsringarna" i stadsväxten. Stadssiluetten med den begränsade hushöjden där i stort sett bara kyrktornen och offentliga byggnader tillåts höja sig över mängden.

Enligt 3 kap. 6 § MB ska områden som är av riksintresse skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Enligt 4 kap. 1 § får exploateringsföretag och andra ingrepp i miljön endast komma till stånd om

1. det inte möter något hinder enligt 3 kap. 2-8 §§ och
2. det kan ske på ett sätt som inte påtagligt skadar områdenas natur- och kulturvärden.

Ortofoto över Stockholm med riksintressets utsträckning (efter Länsstyrelsens GIS-tjänst) inom gul ram. Riksintresset Karlberg [AB 78] markeras med orange ram då det är närliggande. Utredningsområdet, som markeras med röd ram, ligger inom värdekärnan 1800-talets stenstad, stadsdelar med ursprung i Lindhagenplanen.

HISTORIK

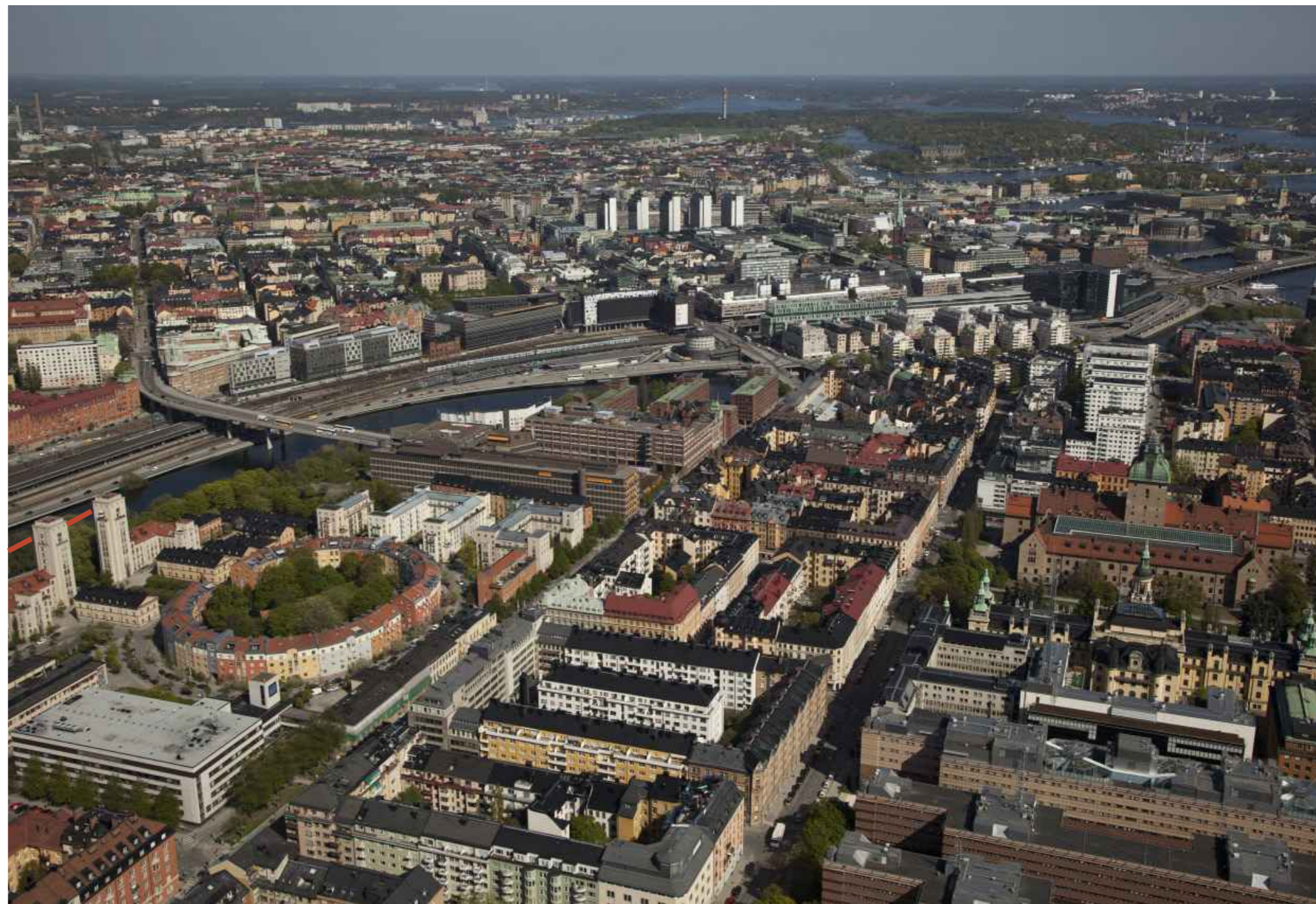
Topografi och landskap

Stockholm är beläget i ett kuperat skärgårdslandskap med bergshöjder, sluttningar och dalgångar fyllda med lersediment och morän. Nivåerna över havet varierar i innerstaden men når bitvis så högt som 50 m ö h. Staden vilar på två massiva urbergsflak som genomkorsas av långsträckta sprickdalssystem, förkastningsbranter och grusåsar. Kombinationen av dessa landskapselement skapar ett varierat landskap för människor att röra sig i.

Landskapet inom utredningsområdet har en tydlig fysisk barriär i form av sluttningen ned mot Barnhusviken i norr. Sluttningen är en förkastningsbrant som sträcker sig i sydöstlig riktning. Förkastningsbranterna är viktiga landskapselement och präglar flera av Stockholms viktigaste stadsrum. De branta sluttningarna utgör väldiga stråk av bergssidor vilka blir till fonder bakom stadens byggnader.

Staden har vuxit fram och präglats av landskapets geologiska förutsättningar. Historiskt sett har stadsborna varit tvungna att övervinna de utmaningar som terrängen och urberget medfört samtidigt som de kunde nyttja deras kvaliteter.

Idag sticker flera mindre urbergshöjder upp i området och bildar miljöskapande landskapselement. Mellan dem består marken av morän. Nordöstra delen av utredningsområdet utgörs av ett fragment av urbergshöjden Kvarnbacken.

Flygfotografi över Kungsholmen och Normalm, S:t Eriks ögonsjukhus syns i bildens nedre vänstra hörn. Det stockholmska särdraget med en utbredd stadsbebyggelse i skärgårdslandskap, bland sprickdalar och bergshöjder, är tydligt. Fotografi från Stockholms stadsmuseum (SSM), Ingrid Johansson, 2000-tal.

Områdets tidiga historia och Grubbens trädgård

Kvarterets historia sträcker sig tillbaka till sent 1500-tal. Kungsholmen var då en glesbefolkad landsbygd med agrar karaktär. Området hade tillfallit kronan under reformationen 1527, tidigare hade marken ägts och brukats av Gråbrödraklostret. Här samsades kåltäppor, humlegårdar och tobakslador mellan slingrande grusvägar. Genom området skar den landsväg som med tiden skulle bli dagens Fleminggatan.

Vid tiden pågår stora byggnadsarbeten i bland annat Gamla stan vilket kräver mängder med byggnadsmaterial. Johan III ger därför 1587 murmästaren Henrik van der Hufwen från Antwerpen i uppdrag att hitta en plats för ett nytt tegelbruk med tegellada och tegelugn. Van der Hufwen väljer ut ett stycke obebyggd ängsmark norr om landsvägen på Kungsholmen.

Området får namnet Tegelhagen. År 1646 fanns det 29 anställda på det tegelbruk som van der Hufwen anlagt; 1 skrivare, 2 tegelslagare och 26 tegeldrängar. Den del av området som ska bli Tegelbruket 4 var vid denna tid en uppodlad ängsmark, som tillsammans med brukets övriga odlingslotter, försörjde den kungliga självhushållningen med djurbete och spannmål.

1645 gav kronan delar av östra Kungsholmen i förläning till adelsätten Oxenstierna som tack för insatserna under det trettioåriga kriget. Efter Ture Oxenstierna kallades trakten en tid för Grev Tures Äng. Markens adliga historia blev dock kort, och under en av reduktionerna återtog kronan marken.

Tegelbruket kallades "Slotz Tegel Ladun" och var i kronans ägo fram till år 1666 då det donerades till Norrmalms barnhus, ett dåtida upptagningshem för gatubarn. Barnhuset drev först vidare tegelbruket i egen regi men utarrenderade det från 1679 till olika

privatpersoner. Slåtterängarna och betesmarken blev ett välkommet bidrag till Barnhusets ansträngda ekonomi.

Lenmans gårde

Under 1700-talet ägs och arrenderas istället hela trakten mellan nuvarande Scheelegatan och Inedalsgatan ömsom av repslagarfamiljen Lenman, och ömsom av Barnhuset. Flera små industriverksamheter hade samtidigt etablerat sig i området, i mindre verkstäder längs dåvarande Reparebansgatan (idag Fleminggatan) och Trädgårdsgatan (idag Scheelegatan). På Tilleus karta från 1733 ligger exempelvis en garvaregård vid Barnhusvikens strand.

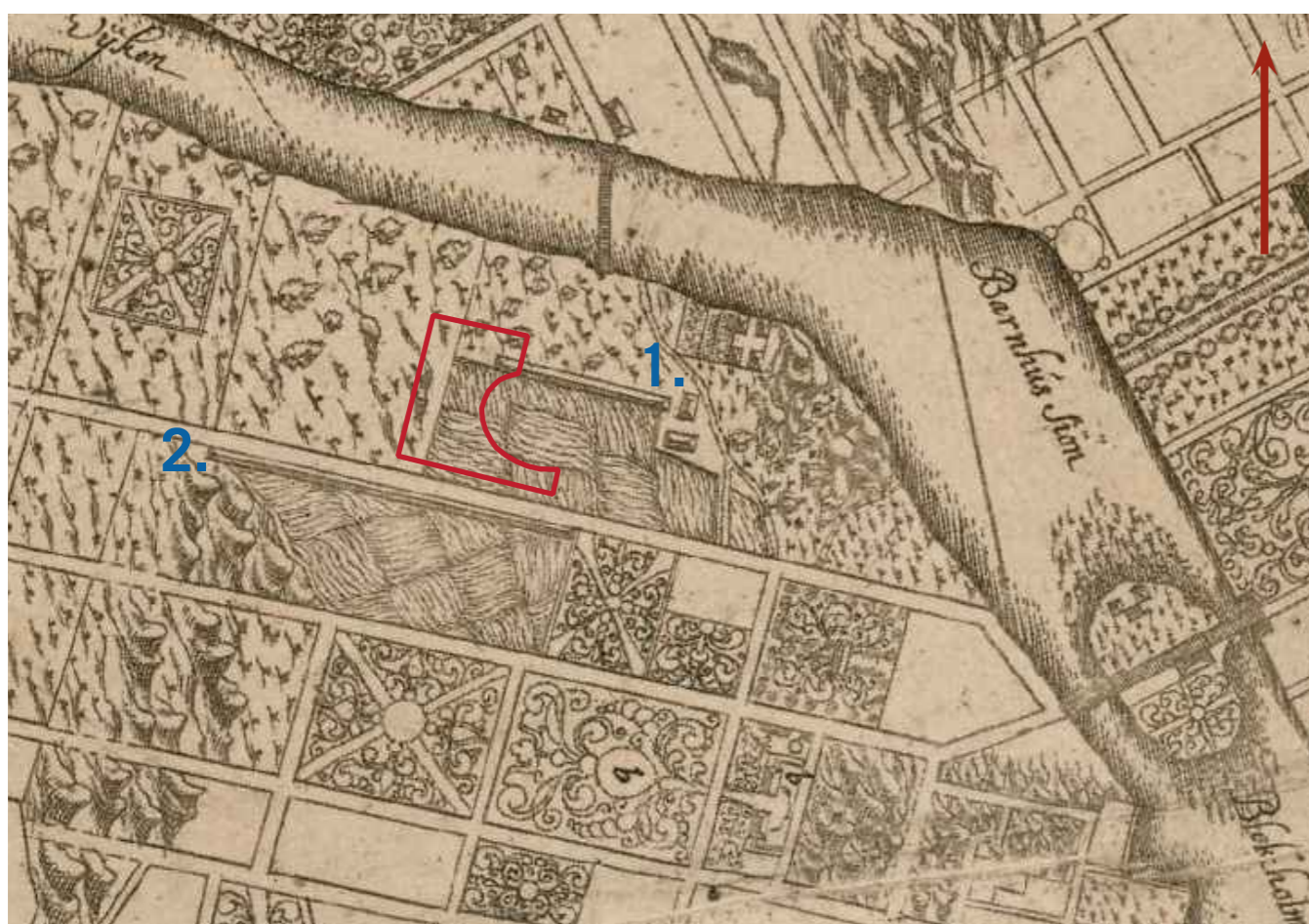
Köpmannen Hans Lenman hade gjort sig rik på salt- och spannmålshandeln samt stora beställningar på rep och tågvirke från flottan. Lenman bodde på Kungsholmen i ett av gathusen vid hörnet

Reparebansgatan-Trädgårdsgatan. Det omgavs av hans vidsträckta domäner på nordöstra Kungsholmen. Han hade på ägorna väderkvarn, hästar och kor samt bedrev tobaksodling och repslageri.

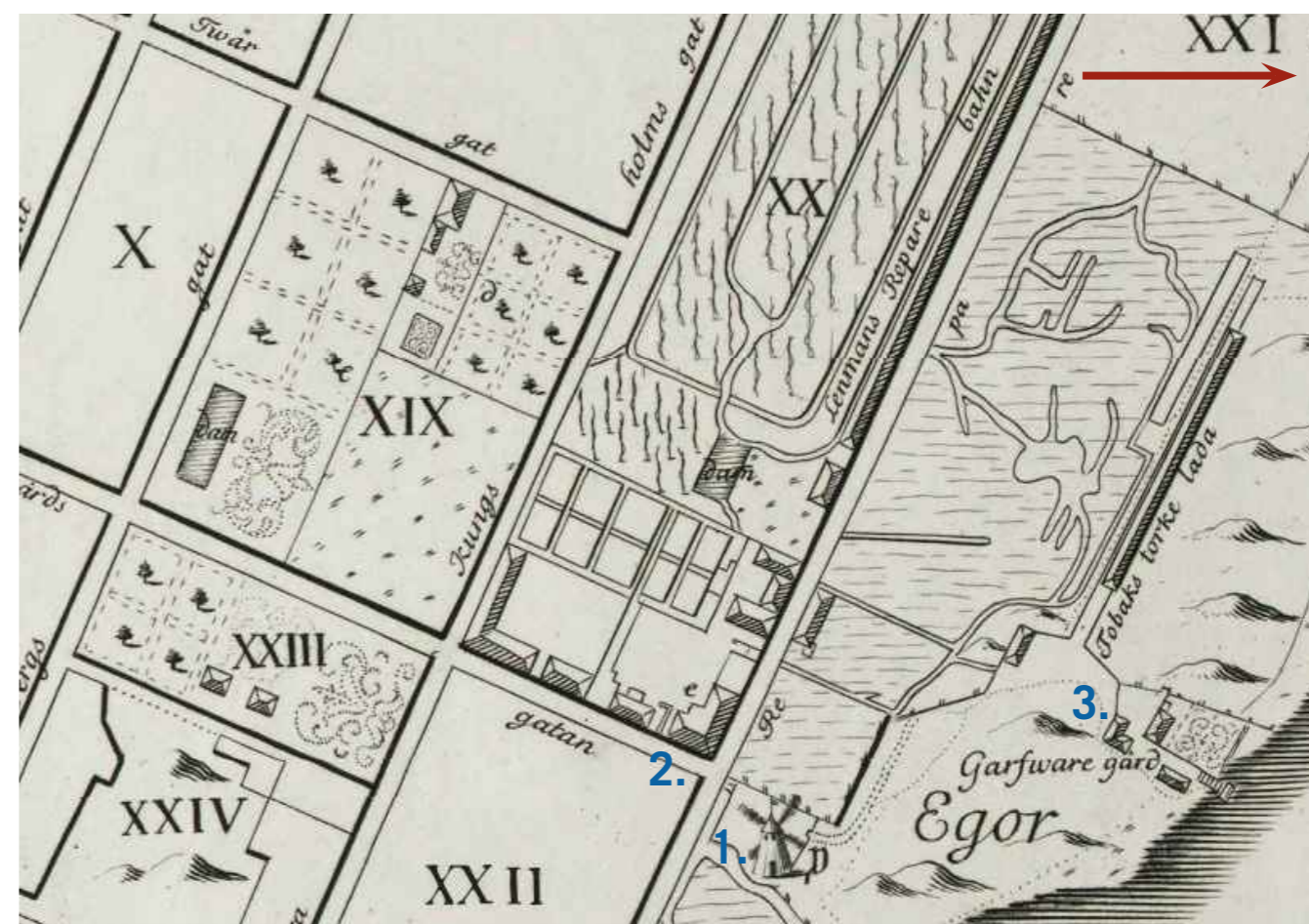
Den långsträckt repslagarbanan låg längs med nuvarande Fleminggatans södra sida. En liknande långsträckt byggnad användes som torklada för tobaken, den låg vid nuvarande Grubbensringen.

Den kvarn som nämns i Lenmans ägo kallades Stora Munkan och var en 1600-tals kvarn av holländaretyp. Kvarnen finns redovisad på Tilleus karta från 1733 som sådan. Stora Munkan fick, liksom sin mindre namne Lilla Munkan, sitt namn från den Gråbrödraorden som var verksam på Kungsholmen under 1400- och tidigt 1500-tal. Den stod på en bergstopp kallad Kvarnbacken och revs kring 1760-talet då marken bytte ägare.

På dåtida kartor kallas trakten både Lenmans Gärde och Barnhusets tomt och torklada.

Utsnitt ur kartan Svea rikets hufvudstad Stockholm från 1702. Tobaksladan (1.) ligger på platsen för nuvarande Grubbensringen. Lenmans repslagarbana (2.) ligger parallellt med dagens Fleminggata. Kartan visar i övrigt på landskapets varierande karaktär, med obebyggda och vilda partier jämte strikt odlade marker. SSM. Norr markeras med röd pil. Utredningsområdet ungefärliga läge inom röd ram.

Utsnitt ur Petrus Tilleus karta över Stockholm från 1733. Här redovisas kvarnen Stora Munkan (1.) och Lenmans bostadshus (2.) tydligt. Områdets små verkstäder redovisas utan närmare beskrivning, med undantag för garveriet vid Barnhusvikens strand (3.). Stockholms stadsarkiv (SA).

I släktens af Grubbens ägo

Markområdet bytte ägare 1759 då det köptes av handelsmannasläkten Grubb som senare adlades af Grubbens. Området kallas därefter för Grubbens Gärde. Släkten Grubb uppför ett bostadshus med tillhörande trädgård och en väderkvarn, sedermera Grubbens Kvarn, på den del av tomten där nu Trygg-Hansas kontorsbyggnad ligger. Den nya kvarnen ersatte den äldre Stora Munkan som nu rivs.

Som en sidoverksamhet till släktens affärer öppnades trädgården på 1840-talet för en betalande allmänhet. Grubbens Trädgård blev en välbesökt offentlig lustträdgård där Kungsholmsborgarna kunde promenera under ekarnas skugga, roas av orkestrar och andra underhållare eller avnjuta en snaps. Egendomen gick ur släkten 1866, därefter köptes den av Stockholms kommun.

Vid den här tiden ökar Kungsholmens befolkning kraftigt. Från att ha varit en av Stockholms mest glesbefolkade stadsdelar med vid 1800-talets början, med drygt 3000 invånare, mångdubblades befolkningen till att vid sekelskiftet 1900 omfatta 35 000. Behovet av mark för bostäder och fabriker skjuter i höjden och området stadsplanerläggs under 1880-talet i syfte att bebygga ön med tät kvartersstad.

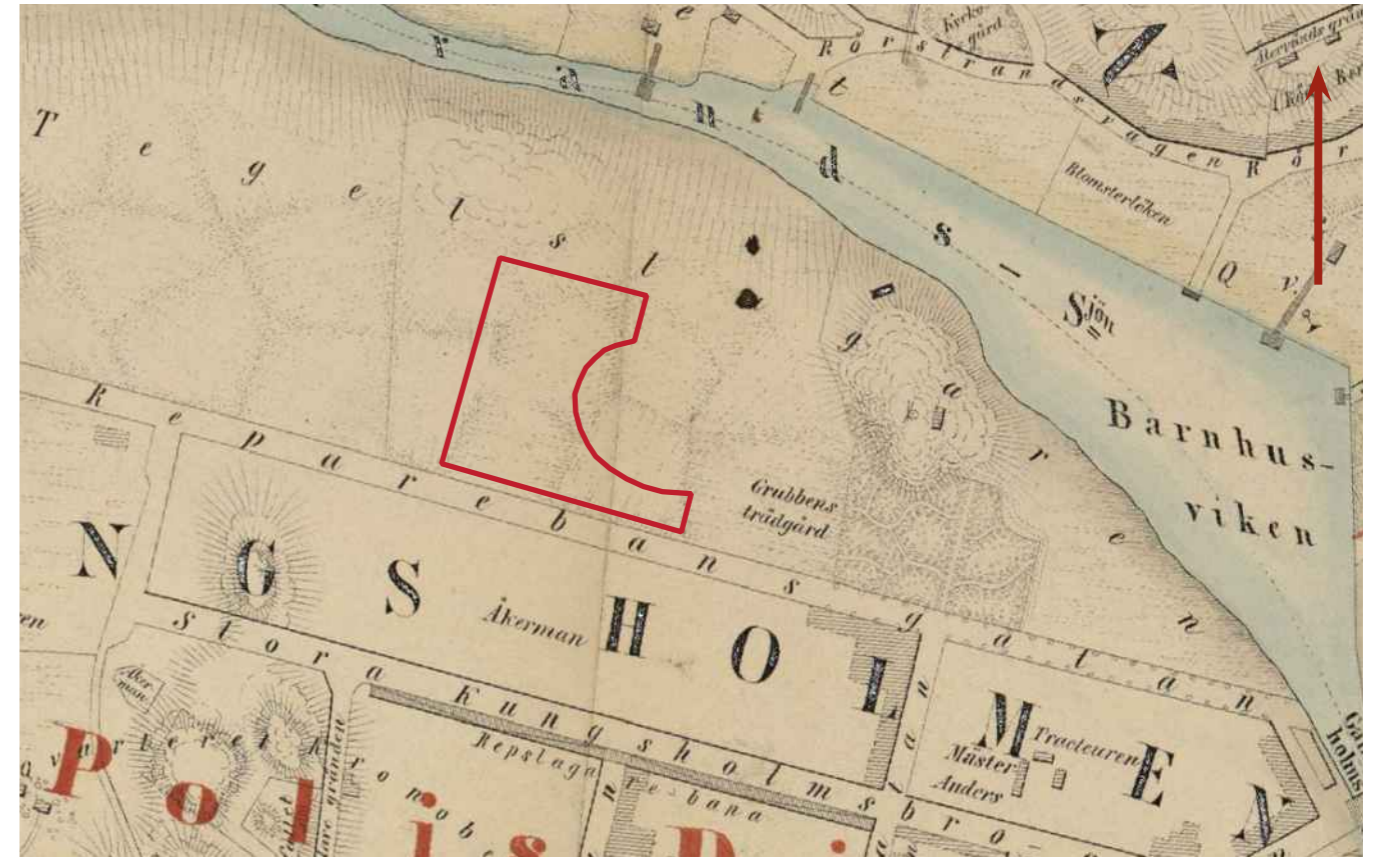
Lindhagenplanen och stenstadens framväxt

Kungsholmens första stadsplaner tillkom under 1600-talet och förespråkade ett strikt rutnät av gator och rektangulära kvarter, utan hänsyn till den befintliga terrängen. Detta medförde att Kronoberget och Bergsklippan förblev oreglerade. Gator som lever kvar från denna tid är exempelvis dagens Fleminggatan, Kungsholmsgatan, Hantverkargatan, Bergsgatan, Scheelegatan och Garvargatan.

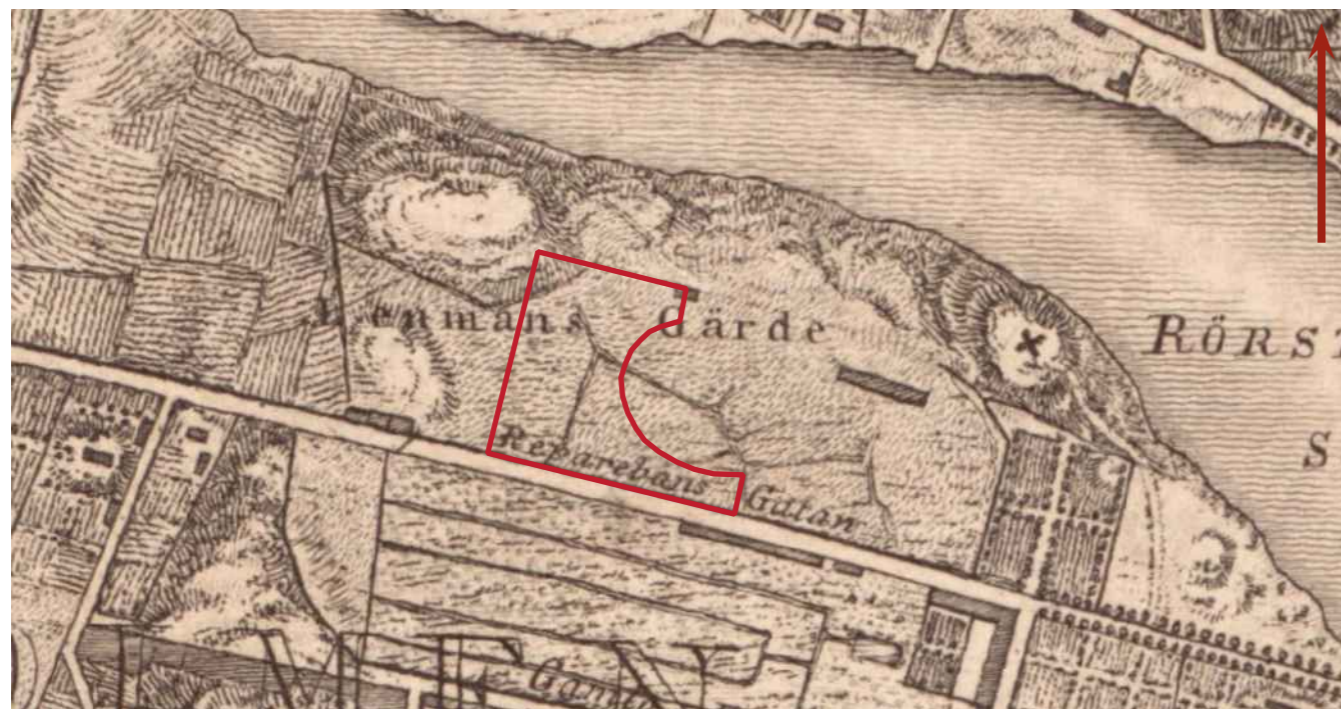
Det låga trycket på bostäder och en långsam befolkningsökning på Kungsholmen innebar att denna äldsta plan i stort sett gällde fram till 1880-talet.

1866 lade Albert Lindhagen fram sin stadsplan för hela Stockholm och Kungsholmen. Stadsdelen skulle, efter parisiskt mått, anläggas med breda boulevarder kantade av trädalléer och bostadshus. Utöver breddande av befintliga gator föreslog Lindhagen framdragningen av strandgator runt hela stadsdelen. Stockholm genomled under denna tid en mycket svår bostadskris som ett resultat av en kraftigt ökande befolkning. Den nya stadsplanen skulle förbättra stadsmiljön samtidigt som den möjliggjorde ett omfattande bostadsbyggande.

Efter vissa ändringar godkändes 1880 Lindhagens plan över Kungsholmen. Fleminggatan breddades och de omgivande kvarteren bebyggdes med sammanhängande putsade femvåningshus, varav många står kvar idag.

Utsnitt ur 1855 års karta över Stockholms polisdistrikt, ur Stockholms stadsarkivs samlingar (SSA). Grubbens trädgård redovisas här som en tätt bevuxen parkmiljö med slingrande gångvägar. De verksamhetsbyggnader som funnits i området femtio år tidigare finns ej längre med, endast gathuset vid hörnet Fleminggatan-Scheelegatan, som Lenman bodde i, är utritat.

Utsnitt ur Carl Akrels karta över Stockholm från 1805. Lenmans gärde är här något mer ostrukturerat, ett tecken på en avtagande verksamhet. Den bebyggelse som tillkom på 1700-talet, tobaksladan, repslagarebanan och Grubbens kvarn, står dock kvar. SSM.

Fleminggatan österut från trakten av Kronoberget. Närmast till vänster syns Lenmans Gärde, därefter förlustelseparken Grubbens Trädgård, som gick ur släkten af Grubbens ägo 1866. På Kvarnberget längst till vänster syns Grubbens kvarn. Oljemålning av Carl Peter Hallberg, 1868, SSM. Bilden är beskuren.

Utsnitt ur Albert Lindhagens förslag till gatureglering på Kungsholmen från 1866. Stjärnplatsen vid nuvarande Fridhemsplan hör till de inslag som aldrig blev genomförda. Ett återkommande förhållningssätt i Lindhagens plan var att starkt kuperad mark sparades som bergsparker, i bilden ovan framträder Kronbergsparken och Kvarnbacken som tydliga sådana. SSA. Omfattningen och läget för rubricerad fastighet markeras i gult.

Akvareller utförda av arkitekten och konstnären A. T. Gellerstedt föreställande Grubbens kvarn i januari 1892. Nordiska museet. Målningarna visar hur påtaglig bergshöjden var i det glest bebyggda närområdet och i förhållande till Klara sjö.

Arbetsinrättningen och S:t Eriks sjukhus

Stockholms stads norra försörjning- och arbetsinrättning öppnades 1860 som ett led i kommunens ansträngningar att förbättra förhållandena för stadens mest utsatta. Den placerades på Kungsholmen där ett antal andra vårdinstitutioner samlades med tiden.

Anläggningen kallades snart för Grubbens i folkmun efter området tidigare ägare och den lustpark som under de första åren fortfarande fanns kvar på tomten intill.

Den ursprungliga anläggningen bestod av en huvudlänga med två flankerande flyglar vända mot Klara sjö samt en byggnad för bad och tvätter. Arkitekt var Fredrik Wilhelm Scholander (1816-1881).

Byggnaderna uppfördes åren 1855-1860 under ledning av byggmästare J. Andersson i en stramt klassicistisk stil. Arbetsinrättningen nåddes från sydöst via en snedställd portbyggnad, ungefär vid dagens Carl-Gustaf Lindstedts gata. Mellan porten och husen ledde en allé.

Livet på Grubbens

Inrättningens syfte var att erbjuda de sämst lottade i samhället en chans att återhämta sig och komma på fötter i en sund och vacker miljö. Här samlades åldersstigna, arbetslösa, hemlösa och sinnesjuka människor som inte fattigvården eller den allmänna sjukvården hade resurser eller viljan att ta hand om.

Under 1800-talet kunde fattiga, hemlösa eller arbetslösa dömas och straffas för lösdriveri. Det var varje persons plikt att försörja sig enligt den tidens lagar och normer. Tanken var att de intagna skulle erbjudas tillfälligt logi och arbete mot viss ersättning. På sikt skulle människorna komma i fast arbete, på fötter, och kunna lämna sin sängplats till nästa behövande.

Behovet var dock större än någon räknat med. De sinnes- och kroniskt sjuka dominerade snart i antal men bodde tillsammans med mer eller mindre nödställda barn och vuxna. Boendet i de stora logementena var trångt, ovärdigt och ohygieniskt. Inredningen var spartansk, de boende blev tilldelade en kojplats i fyra våningssängar med minimalt mellanrum till nästa. Klientelet sov och arbetade i samma lokal.

För många blev tillvaron på Grubbens permanent, vilket inte varit meningen när inrättningen grundades. De intagna hade tillåtelse att arbeta utanför inrättningen, för en del innebar detta tiggeri. Vankande

Författaren och debattören Gustaf av Geijerstam skriver om ett besök på Grubbens i texten "Ett och annat om Grubbens gårde" från 1896. Följande text är ett utdrag:

"Själva byggnaden är stor, och logementen liknar hvarandra i den grad att den, som första gången gör ett besök där, skall ha ganska svårt att i minnet skilja den ena lokalen från den andra. Vi gå emellertid in i det första, det bästa, och finna ett långt, smalt rum, som är fullsat af tvänne rader med sängar. Den första förnimmelsen träffat luktsinnet och är af den art, att vi afstå från en detaljerad redogörelse. Sängarna äro emellertid placerade en och en, eller två och två, städse med ett mellanrum, som är det minsta tänkbara. Lakanen äro i hög grad orena, och de s.k. täckena bestå af ett slags tunna filter af s.k. Boråsväf. Nästan alla bäddar äro upptagna af liggande karlar, som vid vårt inträde ej rest sig upp, utan med en slö likgiltighet betrakta de besökande. Högst få äro sysselsatta med att läsa i någon bok eller tidning, de allra flesta ligga där utsträckta, hängifvande sig åt den enda njutningen, hvilken synes stå dem till buds: sömn eller det slags dvala, som liknar sömnen."

"grubbensgubbar" och gummor var ett vanligt inslag i stadsmiljön vid denna tid. Med 1885 års ändring av lösdriverilagen var det inte längre olagligt att vara lösdrivare, en lösdrivare kunde istället dömas till straffarbete och kunde då tvångsintas på arbetsinrättningen. Samhället såg tvångsarbetet som en behandlingsinsats och inte som ett straff.

En utvidgning av inrättningen skedde redan under 1860-talet signerad Ludvid Hedin. Under 1870-talet expanderade anläggningen ytterligare. Nya byggnader uppfördes med åtskilda avdelningar för sjuka, sinnesjuka, konvalescenter. Även ytterligare logementen och en separat försörjningsavdelning uppfördes, för ritningar till dessa stod Axel Nyström. 1880 tillkom den nya portvaktarbostaden och entrén till området vid Fleminggatan 22, efter ritningar av arkitekt P. E. J. Werming. Trots försöken att förbättra tillvaron på inrättningen fortsatte blandningen av de psykiskt och fysiskt sjuka. Socialinspektörer anmärkte kring sekelskiftet på hur speciellt skadlig denna miljö var för barn.

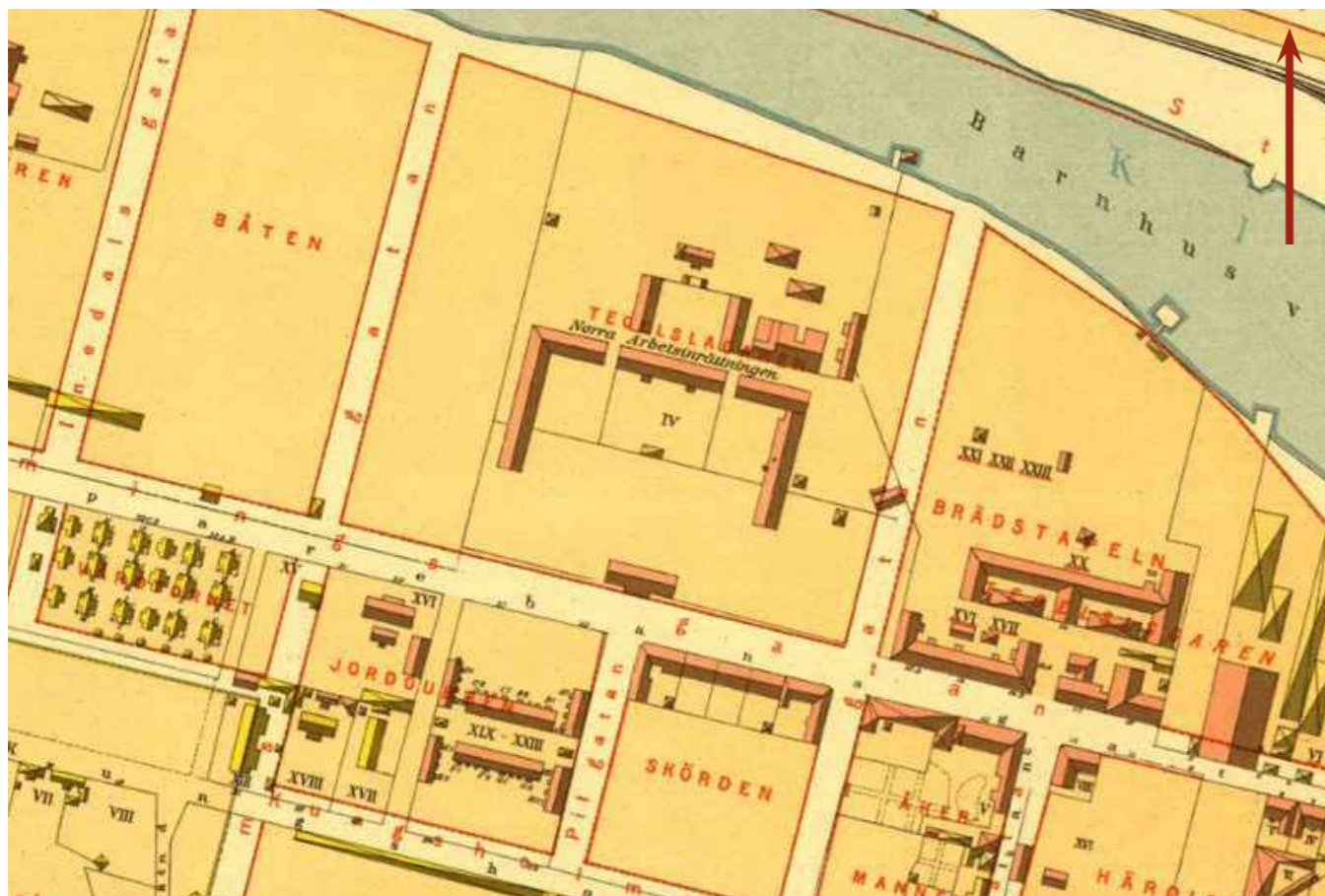
År 1896 restes den så kallade dårasylen efter ritningar av arkitekten Axel Kumlien varefter en medicinsk uppdelning inom området äntligen kunde komma till stånd.

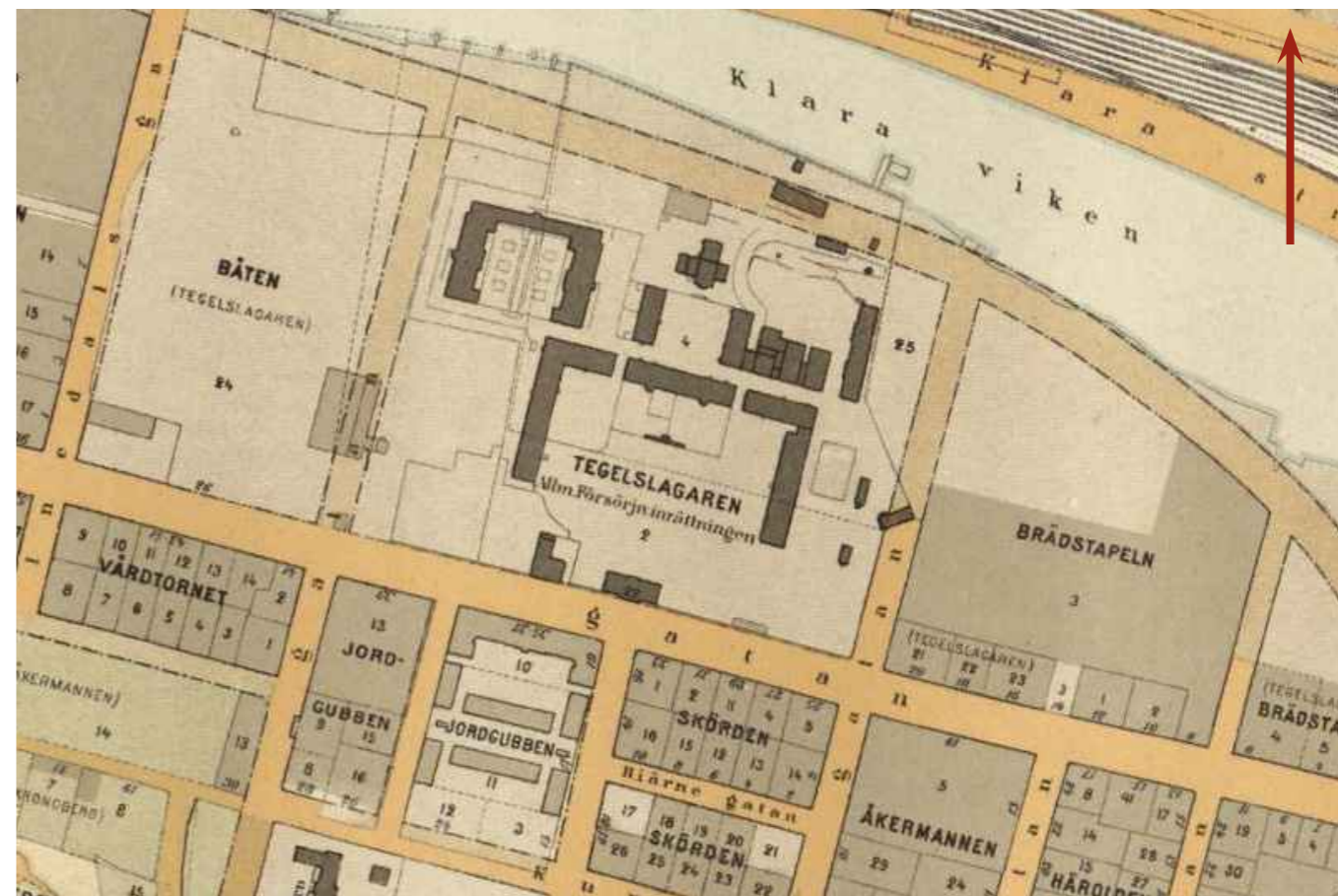
Utsnitt ur karta från 1863 föreställande den ursprungliga arbetsförrättningen. Den snedställda portbyggnaden och allén är redovisade liksom huvudbyggnaden och dess flyglar. Grubbens trädgård finns kvar, den skulle försvinna kring 1880. SSM.

Vy från Sabbatsberg över Barnhusviken och "Stockholms stads allmänna försörjningsinrättning" år 1896. Gråark ur SSM.

Utsnitt ur A R Lundgrens karta över Stockholm från 1885. Den ursprungliga anläggningen har byggts ut med ytterligare logementen och portvaktarbostad mot Fleminggatan, Fleminggatan fick sitt nuvarande namn samma år som kartan ritades. Kring tomten, som då räknades till kvarteret Tegelslagaren, är det fortfarande gles bebyggd. SA.

Kartutsnitt från 1899, Stockholmskällan. Arbetsinrättningen har växt betydligt jämfört med kartbilden till vänster. Bredvid portvaktarbostaden ligger dåvarande Kungsholmens brandstation.

Även en barnasyl byggdes utmed Fleminggatan där barnen inackorderades i väntan på fosterhemsplacering på landsbygden. Runt sekelskiftet rymde området över 2 000 intagna.

1906 uppfördes ett litet gravkapell i områdets östra del. Det byggdes till på 1930-talet och om 1973 till kapell för andakt. I samband med omvandlingen av området i samband med 1990-talets bostadsprojekt så demonterades kapellet och flyttades till sin nuvarande plats i Grubbensparken.

Efter sekelskiftet 1900 utvecklades samhällets syn på fattigvården och nya sociala institutioner tillkom som ersatte verksamheten vid Grubbens. Funktionerna inom anläggningen övergick successivt till traditionell sjukhusvård. Norra försörjnings- och arbetsinrättningen lades 1922. Delar av verksamheten överfördes till det då nyinrättade Sankt Eriks sjuk- och vårdhem.

Grubbens arbetsinrättning var en väl ihågkommen institution i Stockholmsmarnas kollektiva minne och en plats som påverkade många människor, vilket lett till flertaliga omnämningar i litteratur och konst. Dessa minnen var sällan positivt laddade och bilden av Grubbens elände levde kvar länge efter att inrättningen lagts ned.

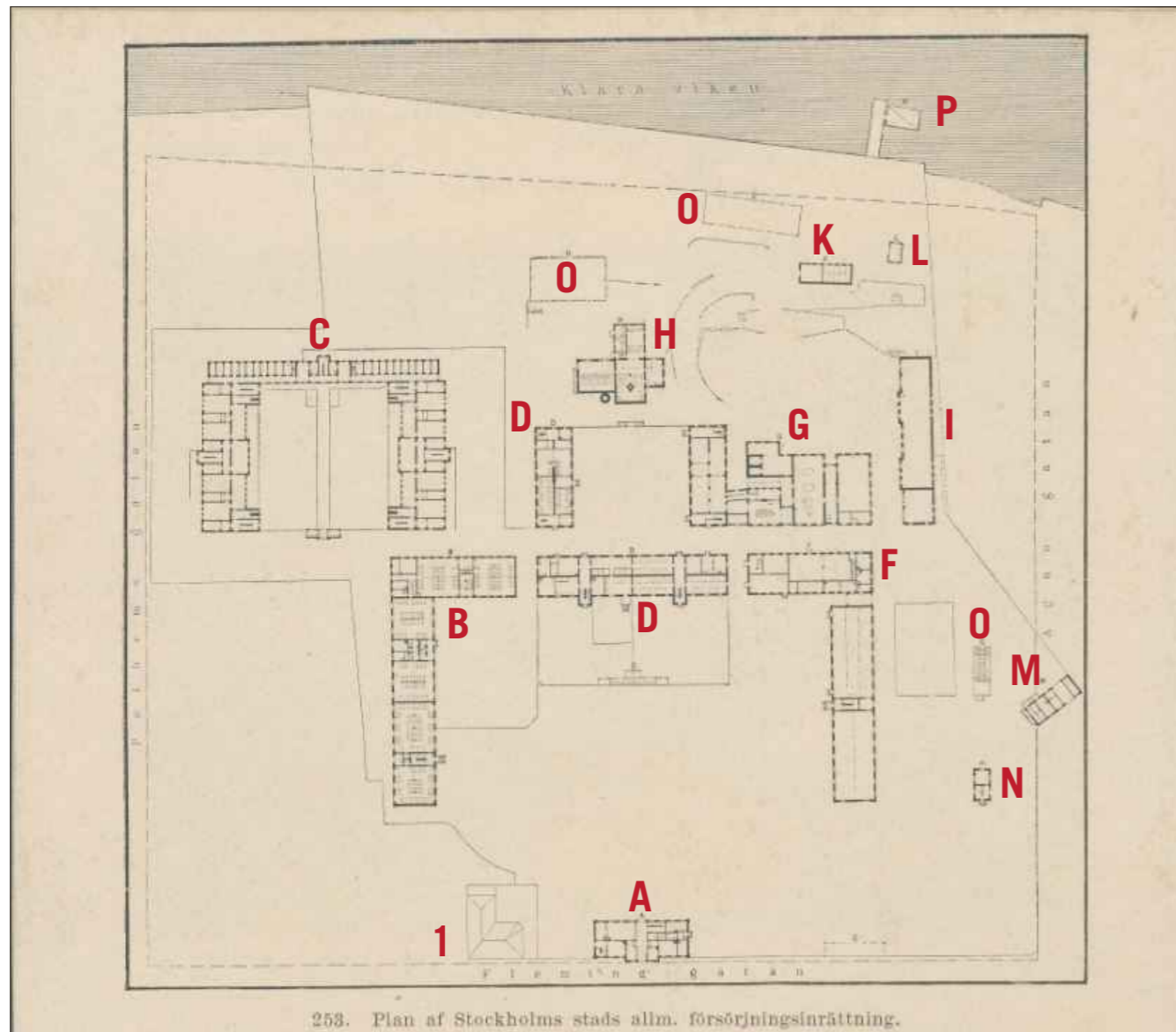

1906, Allmänna Försörjningsinrättningens västra flygel och den s.k. Dårasylen sedd från sydost. SSM.

Barn står uppställda vid Barnasylen på gården till Grubbens 1916, fotograf okänd. SSM.

A. Kontorsbyggnad	G. Ekonomibyggnader	M. F.d. portvaktsbyggnaden, innehållande arrest- och vaktrum m.m.
B. Sjukhuset	H. Ångpannehus	N. Likhus
C. Dårasylen	I. Magasin för mattor	O. Uthusbyggnader
D. Logementsbyggnader	K. Stall och vagnshus	P. Badhus
E. Arbetsflygel	L. Smedja	
F. S.k. kyrkhuset		

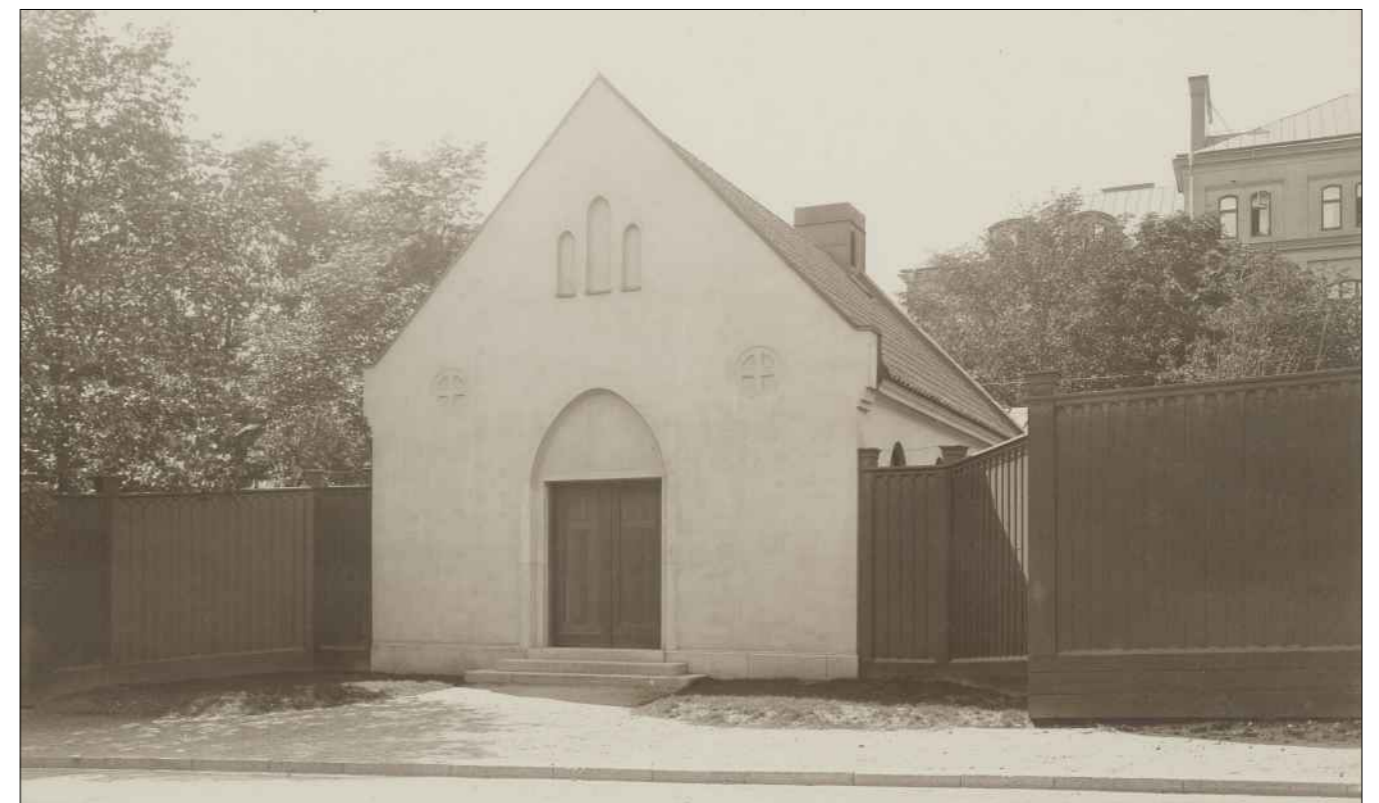
Plan över försörjningsinrättningen från 1897. Ur Stockholms stadsmuseums arkiv. Red. bokstäverna har förstärkts i rött.

Kungsholmens brandstation låg tidigare i anslutning till försörjningsinrättningen (nr 1 på bilden ovan). Brandförsvaret brukade en byggnad intill porthuset mot Flemingsgatan. Fotografierna ovan är reproduktioner av bilder från tidigt 1900-tal, utförda 1958 av Wolfenstein. SSM.

Allmänna försörjningsinrättningen s.k. dårasylen mot nuvarande Polhemsg. kring sekelskiftet 1900. Fotograf okänd, SSM.

Sjukhusets gravkapell på sin ursprungliga plats i anläggningens utkant, 1914 (markeras med N i planen till vänster). Kapellet flyttades till sin nuvarande plats i Grubbensparken i samband med 1990-talets bostadsprojekt. Gråark, SSM.

S:t Eriks sjukhus

År 1922 fick den f.d. arbets- och försörjningsinrättningen vid Grubbens namnet Sankt Eriks sjuk- och vårdhem. Denna vårdform upphörde redan 1926 efter att huvuddelen av dess klientel överförts till andra sociala institutioner. De kommande åren renodlades istället anläggningens konventionella sjukvårdsverksamhet.

År 1933 ställdes vårdanläggningen under Stockholms stads sjukhusstyrelse och fick namnet Sankt Eriks sjukhus. Under perioden 1930-1980 var Ivar och Anders Tengbom arkitekter för de tillbyggnader som utfördes. Här uppfördes under åren en kirurgisk avdelning (1927), en medicinsk (1940) och en gynekologisk-obstetrisk poliklinik (1950).

År 1981 bestämdes att akutsjukhuset skulle läggas ned. Idén var då att omvandla sjukhusområdet till ett äldreomsorgscentrum med resurser för bland annat långtidssjukvård. Detta kom aldrig att realiseras men

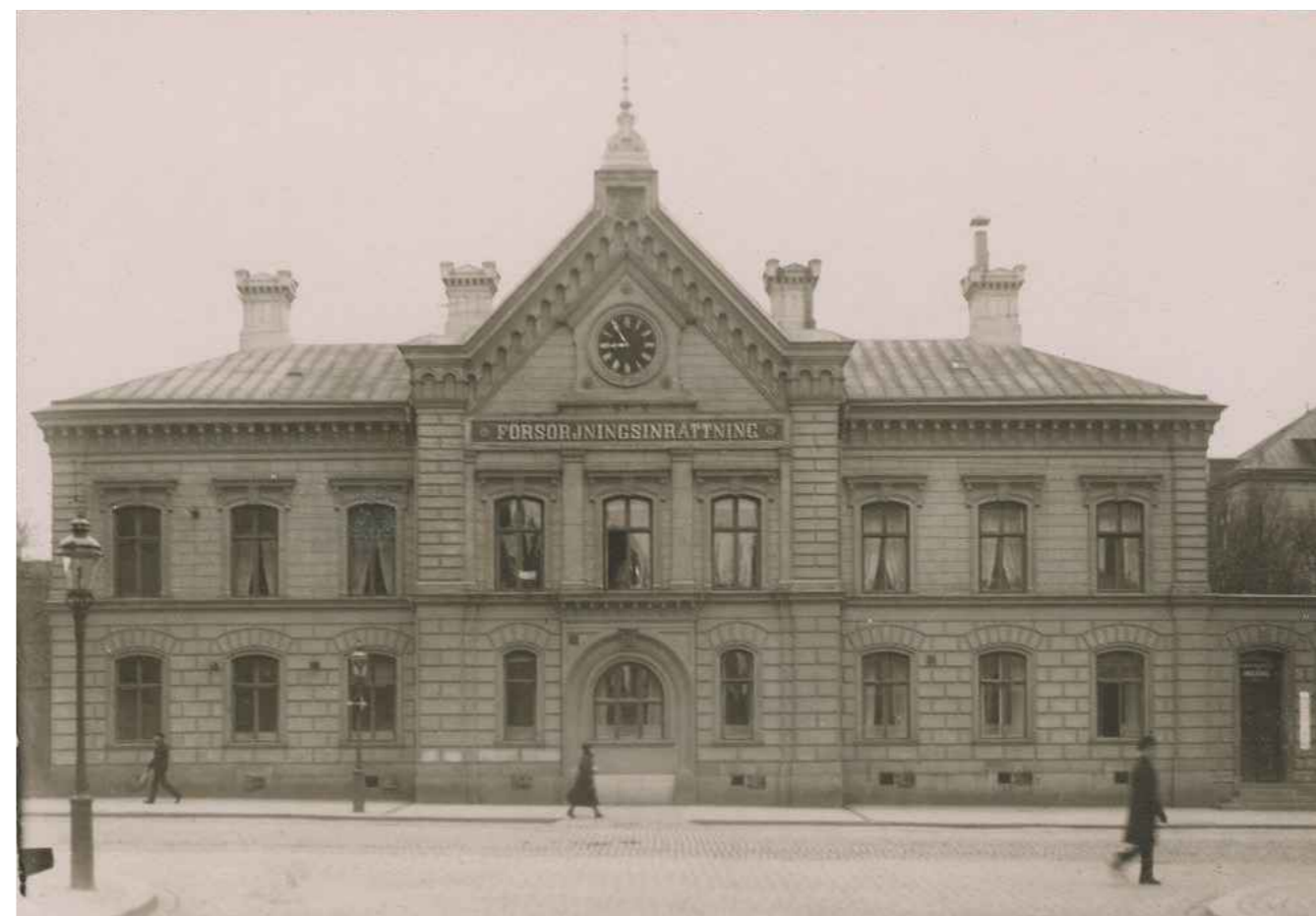
akutsjukhuset stängdes likväl 1986. De yngsta byggnaderna på området, mot Polhemsgatan till, togs över av S:t Eriks ögonsjukhus som invigdes 1990. Stockholms stad lyckades efter förhandlingar med Landstinget förvärva övriga delar av marken i syfte att där bygga bostäder.

S:t Eriks ögonsjukhus finns fortfarande kvar och huserar idag i en större byggnad inom nuvarande kvarteret Tegelbruket 4, i kvarterets sydvästra hörn. Denna del av den f.d. sjukhusanläggningen uppfördes 1972-78 efter ritningar av arkitektkontoret TECAB konsulterande arkitekter AB genom C G Carlstedt & A Tengbom. Byggherre var Stockholms stads sjukvårdsförvaltning. Fasaderna utfördes i vitt tegel med horisontella band av brunmålad plåt.

Ögonsjukhuset drivs idag som ett aktiebolag med Stockholms läns landsting som ägare. Anläggningen inhyser också optikerutbildningen på Karolinska institutet.

Interiörer från anläggningens vårdavdelningar. Fotografier av Gustav Anckert, 1905, SSM.

Port- och kontorshuset vid Fleminggatan. Ca 1910. Fotograf G. Magnusson, SSM. Byggnadens fasad är idag kraftigt förvanskad.

1990-talets bostadsprojekt

Efter att S:t Eriks akutsjukhus stängts ned 1986 förvärvade Stockholms stad stora delar av det forna vårdanläggningen av Landstinget. Kommunens syfte var att skapa ett nytt bostadsområde med tillgång till Kungsholmens goda kommunikationer och de vackra miljöerna vid Barnhusviken.

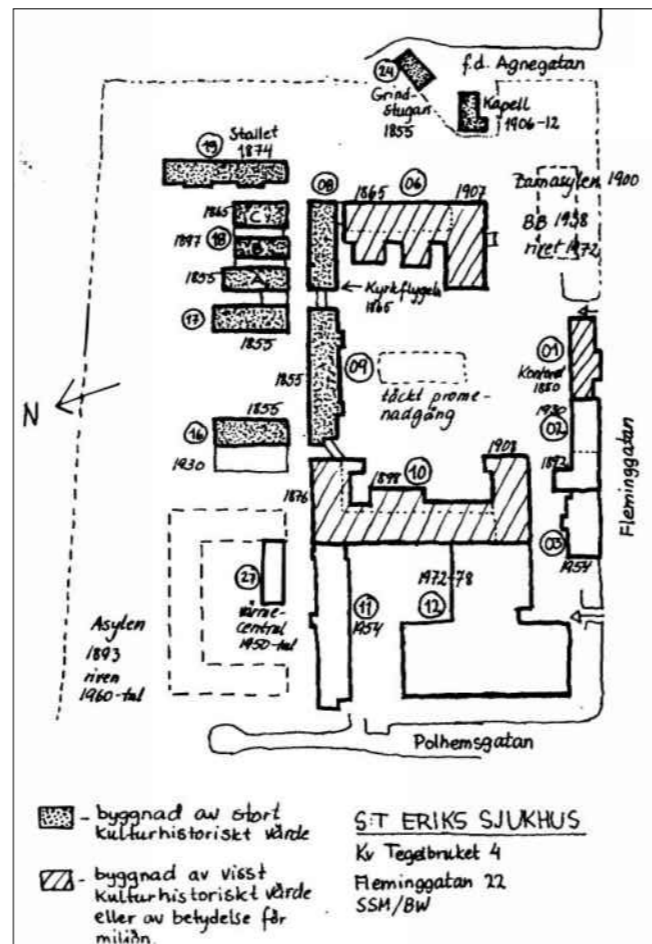
Bevarandeproblematik och Stockholms stadsmuseums kulturhistoriska värdering

Stockholms stadsmuseum informerades om de kommande exploateringsplanerna i slutet av 1980-talet och inledde därpå arbetet med att klassificera den äldre bebyggelsens kulturhistoriska värden. För hänvisningar till siffror, se bild till höger.

Sammantaget bedömdes flera byggnader inom sjukhusområdet äga stort kulturhistoriskt värde. Detta gällde främst den äldsta anläggningen med sina två pendanger kring den planterade gården, en lång logementsbyggnad, kyrkflygeln och tvätteriet samt stallet. Även grindstugan och kapellet tillskrevs stora värden. Portbyggnaden mot Fleminggatan och de stora sjukhusflyglarna bedömdes däremot enbart ha ett visst kulturhistoriskt värde och en positiv betydelse för stadsbilden.

Stadsmuseet skrev följande i ett utlåtande i december 1987: "Stadsmuseet finner det mycket angeläget att dessa kulturminnen ej tillåts försvinna genom den planerade bostadsbebyggelsen inom S:t Eriks sjukhusområde. Det vore önskvärt om de grönmärkade byggnaderna kunde bevaras vid den fortsatta planeringen. Som absolut lägsta ambition borde vara att själva inkörsporten till området - grindstugan och kapellet - samt kärnan i den äldsta anläggningen (husen 16, 17 och 09) bevaras och inlemmas i den planerade nybebyggelsen."

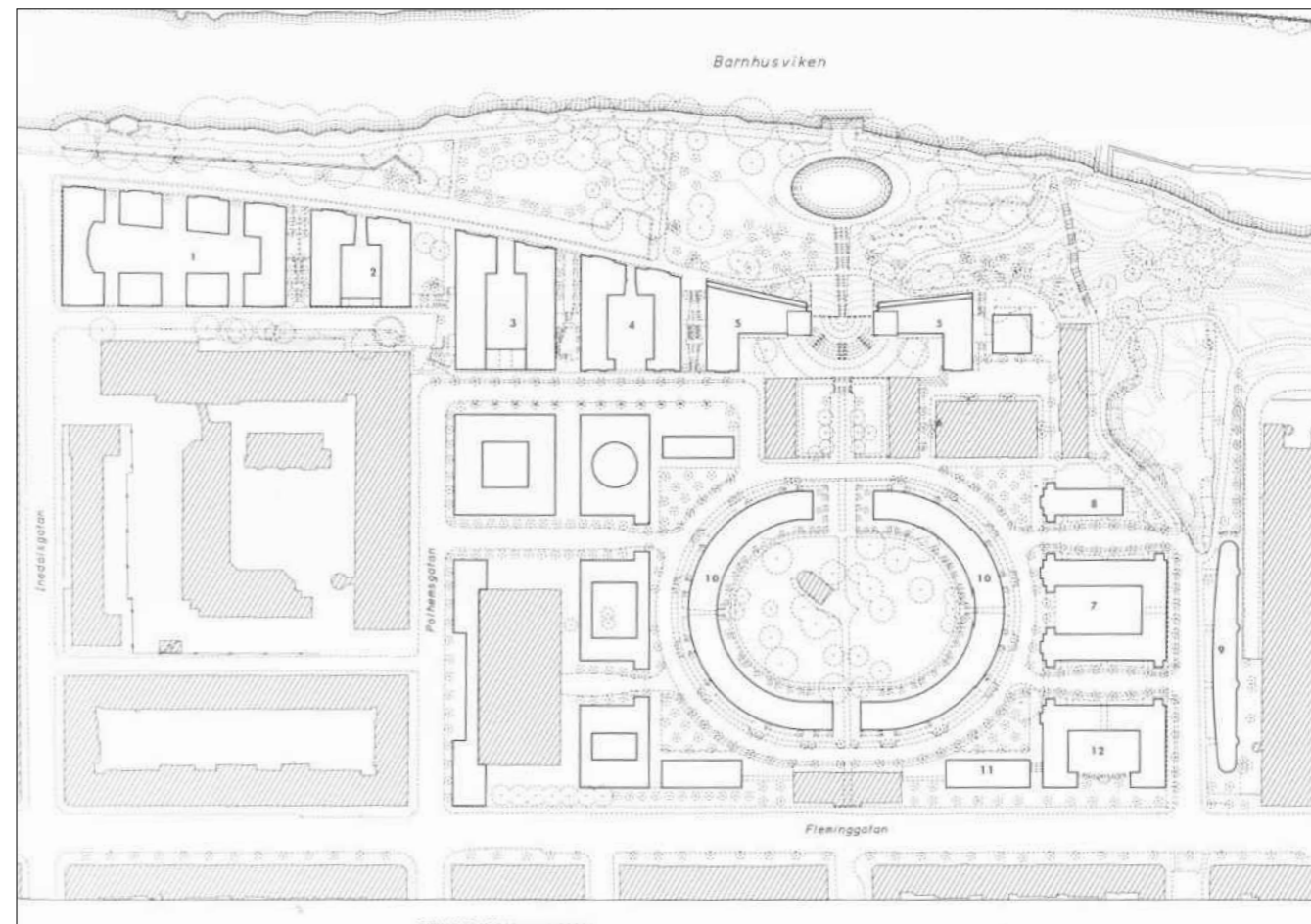
Diskussionen pågick under lång tid där flera tunga instanser så som Länsstyrelsen och Kulturnämnden ställde sig på museets sida. Slutresultatet blev att de stora sjukhusflyglarna, som fick sin form huvudsakligen vid sekelskiftet 1900 (06 och 10, gulklassade) revs. Även sentida byggnader utmed Fleminggatan (utan kulturvärde) samt kyrkflygeln (08) från 1865 och den äldsta anläggningens logementsflygel (09) och grindstuga (grönklassade) fick stryka på foten. Två av de äldsta flyglarna (16 och 17) bevarades liksom ekonomibyggnader (18) från 1860-90-talen och stallet (19) från 1874, samtliga grönklassade, och port- och kontorshuset (01), gulklassat. (För numrering se bild ovan.)

Stockholms stadsmuseums kulturhistoriska klassificering av sjukhusområdet från ca 1987. SSM.

S:t Eriksområdet

Bostadsområdet, som skulle få namnet Sankt Erik, var ett av 1990-talets största och mest omtalade stadsbyggnadsprojekt i Stockholm. Totalt färdigställdes 770 bostäder i området mellan 1995 och 1999. Stockholms Stadsbyggnadskontor tog genom planarkitekten Aleksander Wolodarski en särskilt aktiv roll i utformningen av området. Det antal bostäder som kommunen önskade uppföra förutsatte en omvandling av den historiska miljön. Stadsbilden kring det forna sjukhusområdet erbjöd flera olika förhållningssätt till kompletterande bebyggelse. Mot Barnhusviken och Sankt Eriksbron var det de traditionellt slutna stenhuskvarteren som rädde medan friare utformning var möjlig i den branta terrängen ned mot Kungsholms strand. En grundtanke var att tillskapa en attraktiv förbindelse mellan Fleminggatans brus och rekreationsområdet vid strandpromenaden. Stråkets offentliga karaktär skulle förstärkas medelst en park som skulle erbjuda mötesplatser som saknades på denna del av Kungsholmen.

Situationsplan över Sankt Eriksområdet, ur tidsskriften Arkitektur 1997:7. Parkstråkets mittaxel är tydligt framträdande. Skrafferade byggnadskroppar är befinnliga. Notera att kvarteren i anslutning till, och ovanför, ögonsjukhuset aldrig kom att utföras.

Den stadsplan som stadsbyggnadskontoret lade fram dominerades av en tydlig nord-sydaxel från Fleminggatan ned mot Barnhusviken. Denna centralaxel utgick ifrån Norra försörjningsanstaltens bevarade port- och kontorsbyggnad vid Fleminggatan och löpte rakt norrut, genom en rund park flankerad av två hästsformade bostadshus (nuvarande Grubbensringen). Därefter fortsatte axeln mellan två tornbyggnader, ner över en halvrund trappanläggning för att till sist avslutas med en spegeldamm vid strandpromenaden. Trappan smyckades med ansiktsprofiler utförda av konstnären Sivert Lindblom, dessa bär namn efter arbetshjon som varit intagna på Grubbens.

De bostadshus som omgärdade parkytan vände sina mest bearbetade fasader mot denna enligt engelskt manér från 1920-talet. De rådande topografiska förutsättningarna, med brant terräng, nivåskillnader och vegetationsförespråkade byggnader med mindre fotavtryck.

Till parken flyttades det f.d. begravningskapellet för S:t Eriks sjukhus, som döptes om till Sankt Eriks kapell. Det var första gången som en hel tegelbyggnad flyttades utan att först demonteras. Kapellet hade redan under 1970-talet hotats av rivning men räddats efter att dåvarande ägaren landstinget gett Kungsholms församling kapellet i gåva, tack vare stort engagemang från allmänheten. Övriga bevarade äldre byggnader från Försörjningsinrättningen renoverades och byggdes om till bostäder.

För att säkerställa att stadens höga ambitioner gällande utformning och gestaltning följdes upprättades ett kvalitetsprogram, till vilket byggherrarna ordnade sig. Kvalitetsprogrammet åtföljde den formella detaljplanen och fick under projektet en funktion som plattform för samarbete mellan parterna.

För att få en efterönskad variation i stadsbilden anlitas sex olika arkitektkontor för att utforma bebyggelsen. Dessa tillsattes i nära samråd med stadsbyggnadskontoret, och arkitekterna var ansvariga under hela projektet. Genom kvalitetsprogrammet kunde byggnadernas material, kulörer och gestaltning styras, men även park-, gatu- och förgårdsmark.

Byggnadernas arkitektur blev en tillbakablick till den svenska 1920-talsklassicismen och de engelska stadsplanerna från samma period. Området fick till och med egna portaltorn, tretton våningar höga, med tydlig anknytning till tornen vid S:t Eriksbron. Bebyggelsen kring centralaxeln formades med en tydlig kontrastverkan mellan de olika stadsrummen: Fleminggatans portvalv, den ovala parken, den kvadratiske torgytan vid Grubbens bevarade byggnader och strandpromenadens gatt. Byggnaderna som vände sig mot Kungsholms strand utformades mer homogent, och byggde vidare på den befintliga stadsfronten mot vattnet. För att öka ljusinsläppet till de kringbyggda kvarteren lämnades en sida öppen och lägenheterna gjordes genomgående.

Byggnaderna uppfördes med stor hantverksmässig omsorg, de massiva ekportarna förseddes med profilerad spröjs och slipat glas, färgskalan på de putsade fasaderna varierade från djupt mättade röda och blå toner till lätta gröna och gula kulörer. Samtidigt blev flera lösningar drag från sin tid, socklarna kläddes in i tunna kalkstensskivor, fasadernas glasade delar dominerade över murytorna.

Projektet återupplivade delvis Stockholms humanistiska byggnadstradition med ett gatunät format på fotgängarens villkor, avgränsat av flervånings bostadshus i korta kvarter. De detaljrika bostadshusen berikar en del av Stockholm som i övrigt präglas av storskaliga kontors och offentliga byggnader och påtagliga trafiklösningar.

”– Jag trodde att S:t Erik var utagerat som debattämne, men jag är osäker på hur det förhåller sig. Mycket av kritiken har varit osaklig. Det talas om pastisch, men allt annat som byggs är ju också eko av allt annat som byggts. Hur kan man avfärda det omtyckta med att kalla det pastisch?, säger Aleksander Wolodarski.”

Citat ur Annika Jensfelts intervju med Wolodarski i Arkitekten, okt. 2004 efter att stadsdelen vunnit Congress for the New Urbanism, CNU Charter Award 2004.

Det östra bågformade bostadshuset, ritat av Brunnberg & Forshed, som vänder sig mot Grubbensparken. Fotograf Ola Österling, 1997.

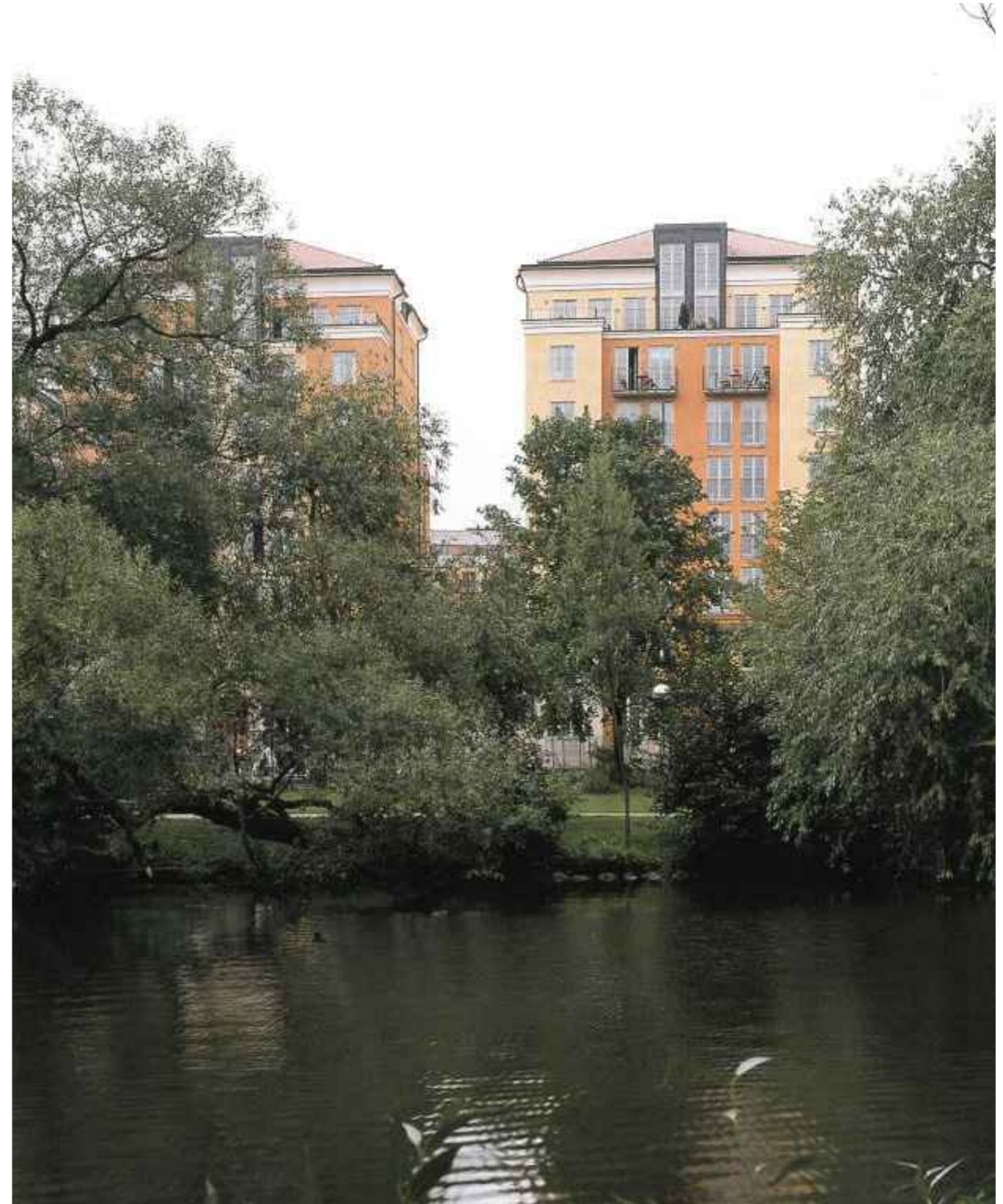
Kritiken

Bostadsområdet, och kanske framför allt stadsplanen, fick mycket snart skarp kritik från arkitekternas egna led. Diskussionen om huruvida den tillbakablickande gestaltningen var en pastisch eller inte pågår än idag. Området innehåller både barocka och klassicistiska drag som samverkar med 1980- och 1990-talens stildrag.

Finn Werne skriver följande i sin kommentar till området i tidsskriften Arkitektur 1997:7:

”Man kan se denna arkitektur som pastisch i en mening. Man har i detta nya område åstadkommit en likartad stämning som den i 20-talsbebyggelsen, en ganska stillsam och trygg stämning som dessutom erbjuder en urban anonymitet som bara störs av det förortsmässiga inslag som förträdgårdarna utgör i det cirkulära parkrummet. Detta gedigna, genomarbetade och välgjorda område, som i sin nyuppförda präktighet lånar historiska spår från resterna av sjukhusbebyggelsen och formspråk från stenstaden i sin helhet, är som jag ser det knappast särskilt intressant - snarast tråkigt. Och kanske är det just denna tråkighet som utgör dess främsta kvalitet.”

Sammantaget blev bostadsområdet högt skattat av medborgarna för sin grönska, omsorgsfulla detaljering och attraktiva skala. Arkitektkåren förblir splittrad och återkommer till kritiken att bebyggelsen lite valhänt och halvhjärtat tar upp barockens stadsplaneidéer och 20-talsklassicismens formspråk.

Bostadshus sedda från andra sidan Karlbergs kanal. Arkitekter även här var Brunnberg & Forshed. Fotograf Ola Österling, 1997.

NULÄGESBESKRIVNING OCH KARAKTÄRISERING

Nuvarande användning

Utredningsområdet är beläget på Kungsholmens nord-östra del och utgörs till stora delar av det bostadsområde som kallas Sankt Eriksområdet. Dessa delar ligger i utredningsområdets östra och norra delar. Öster om Sankt Eriksområdet finns kvarteret Brädstapeln med kontorsbebyggelse från 1980-talet med Trygg-Hansas iögonfallande kontorsbyggnad. Väster och söder om rubricerad fastighet, på andra sidan av Polhemsgatan och Fleminggatan, möter stenstadsbebyggelse uppförd i perioder mellan åren 1880-1930. Utredningsområdet domineras av S:t Eriks Ögonsjukhus, som i huvudsak består av en storskalig vårdbyggnad, två verksamhetsbyggnader samt hårdgjorda parkerings- och logistikytor.

Sankt Eriksområdets varierande växtlighet, historiska miljöer och tydliga förbindelsestråk, som kopplar samman Fleminggatans urbana miljö med den lugnare strandpromenaden längs Karlbergskanal, är ett uppskattat rekreationsområde. Grubbensparken och området intima och grönskande gaturum är något av en undagömd kvalitet i denna del av Kungsholmen. Kontorsanställda i närområdet och vårdpersonalen besöker parken och anslutande grönytor vid lunchtid i mån av väder.

I utredningsområdets nordvästra del ligger S:t Eriks gymnasium (f.d. Industri- och hantverksskolan och Polhemsgymnasiet), en skolbyggnad i funktionalistisk

stil uppförd 1937 efter ritningar av Paul Hedqvist. Skolan har idag kapacitet för cirka 1 600 elever, cirka 100 särskoleelever och ytterligare ungefär 100 vuxenelever. Skolverksamheten bidrar under dagtid till folklivet i stadsdelen, som i övrigt i mestadels rymmer bostäder.

Kv. Tegelbruket

Fastigheten domineras som tidigare nämnts av S:t Eriks ögonsjukhus, anläggningen utgörs av en större vårdbyggnad från 1960-talet samt en mindre verksamhetsbyggnad och en f.d. värmecentral. Vårdbyggnaden är sammanlänkad med lägre bebyggelse längs Fleminggatan vilket visuellt delar av fastigheten, trots att passage är möjlig under länken.

Stadsstrukturen upplevs som oordnad i mötet med Grubbensringens rundande gata och den äldre vårdfastighetens varierande karaktär. Detta kan delvis förklaras med att de två verksamhetsbyggnaderna norr om vårdbyggnaden avsågs att rivas för att ge plats åt bostadshus i linje med övriga Sankt Eriksområdet. I och med att detta aldrig genomfördes så blev denna delen av stadsdelen vilande, och ger idag känslan av ett område "i väntan på".

Detta uttryck förstärks norr om vårdbyggnaden där hårdgjorda ytor, informell grönska och höjdskillnader gör stadsrummet svårorienterat.

Grubbensparkens avskilda grönska välkomnar lunchbesökare vid vackert väder. Till höger i bild skimtar S:t Eriks kapell.

De småskaliga och intima gaturummen inom Sankt Eriksområdet har rekreationella funktioner, utöver att vara en högt skattad boendemiljö.

Mötet mellan de två stadsstrukturerna, mellan bostadsområdet och vårdbyggnaderna, blir bitvis oordnad.

Fastighetens läge i staden

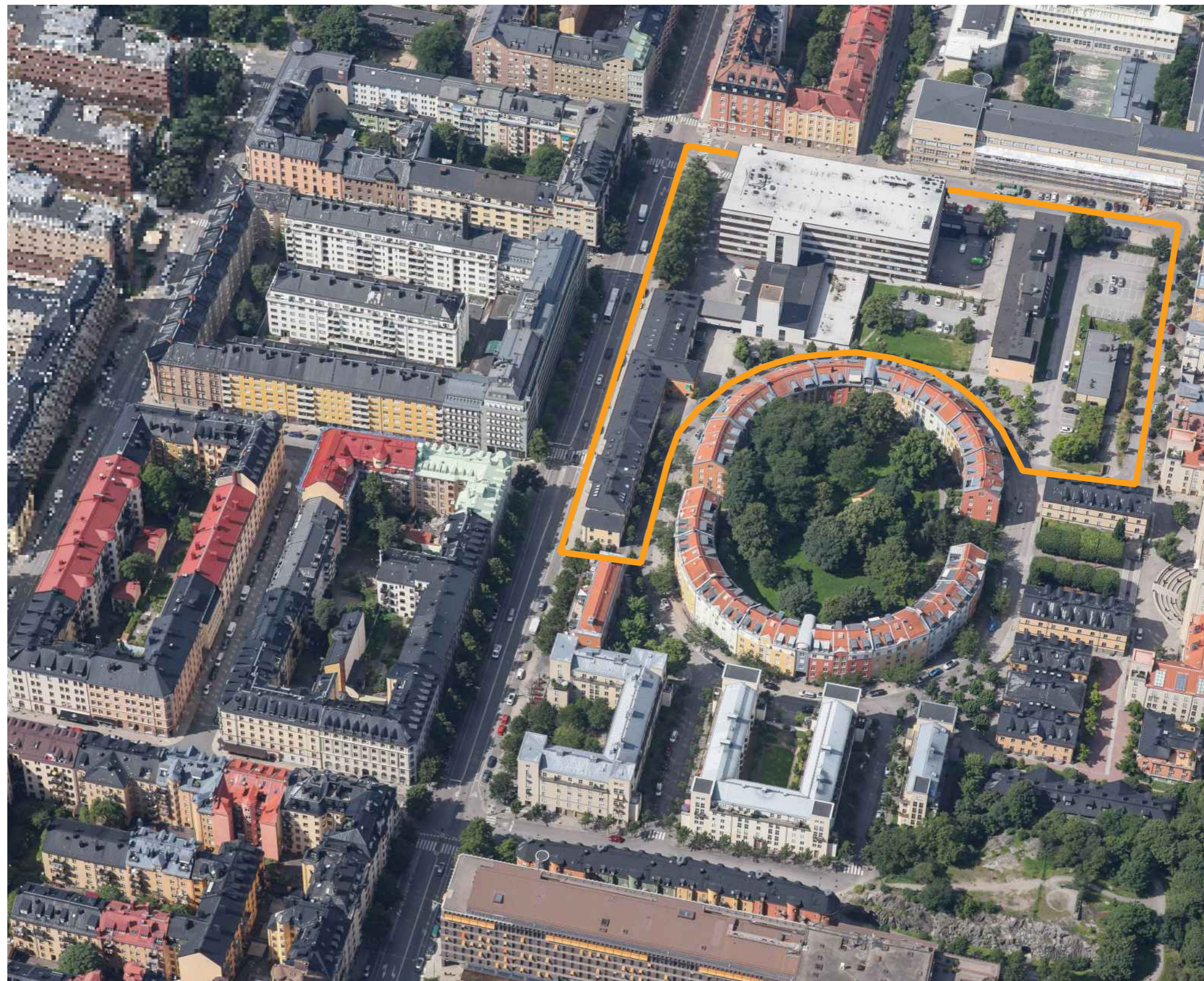
Kungsholmens östra del karaktäriseras av stenstadens konsekventa bostadshus och de tilltagna institutions- och kontorsbyggnaderna vid de större gatorna.

Bostadsområdet Sankt Erik avviker från Kungsholmens övriga bostadsbebyggelse genom sin friare planstruktur, samtidigt som dess skala och gestaltning har tydliga anknytningar till husen uppförda kring sekelskiftet 1900.

Kvarteret Tegelbruket 4 är beläget mellan dessa kontrasterande karaktärer. Vårdbyggnaden avviker från omgivningen genom sin skala och indragna läge från Fleminggatan. Sjukhusets huvudentré ligger något lägre än gatans marknivå, besökare leds ned mot entrén ned entrén via en asfalterad angöringsgata. Mot Fleminggatan avskärmas vårdbyggnadens fasader av en högväxt allé, som även sträcker sig en bit in på Polhemsgatan.

Sjukhusbebyggelsen sammanlänkar och inkorporerar de två äldre byggnaderna vid Fleminggatan, f.d. Kungsholmens brandstation och Grubbens bevarade port- och kontorshus. Även dessa byggnader avviker från de storskaliga husen längs den breda gatan genom sina två våningar. De slutna sockelvåningarna bidrar till att denna bit av Fleminggatan upplevs som en transportsträcka.

Kopplingen mellan fastigheten och Grubbens bevarade paviljonger, stall och verksamhetsbyggnader har blivit försvagad genom dragningen av P O Hallmans gata. Sambandet mellan de kvarvarande delarna från S:t Eriks sjukhus och arbetsinrättningen är därmed svår att läsa.

Snedbild av utredningsområdet från öster. Rubricerad fastighet inom orange ram. Fotografier från Stockholms stad.

Topografi och miljö

Utredningsområdet har en varierad marknivå där de topografiska förutsättningarna främst illustreras av två påtagliga höjder, Kronoberget i sydväst och Kvarnbacken i nordost. Exponerat urberg, berg i dagen, och sprängsidor förekommer runt om i utredningsområdet och förstärker intrycket av det kuperade landskap som ligger till grund för stenstadens bebyggelsematta.

Marknivån har en svag sluttning mot nordöst, ned mot Barnhusviken, med en påtaglig nivåskillnad vid slutningen från platån, där Sankt Eriksområdet är beläget, ned mot strandpromenaden.

Bitvis branta trappor leder besökare ned till vattnet mellan den Sankt Eriksområdets postmodernistiska bostadshus och bidrar till stadsdelens kontakt med vattnet.

Miljön inom utredningsområdet karaktäriseras i övrigt av den äldre stenstadens bostadshus, dess raka gatunät och de större offentliga och privata byggnaderna. Sankt Eriksområdet kan sägas ingå i stenstaden då kopplingarna dem emellan är många, särskilt gällande skala och gestaltning.

Buller

Trafiksituationen, och dess tillhörande buller, är stundtals påtaglig i området. Klarastrandsleden gör sig påmind på andra sidan Karlbergskanal under dygnets alla timmar liksom trafiken på de större gatorna kring Fridhemsplan. Kvarterets täta bebyggelse dämpar ljudföroreningarna, inuti Grubbensparken upplevs exempelvis dessa som mindre störande.

Kvarteret Tegelbruket 4

Rubricerad fastighet inhyser idag en vårdanläggning, S:t Eriks ögonsjukhus, samt tillhörande verksamhetsbyggnar och funktionsytor. Marken utgörs därmed till stor del av hårdgjorda ytor, som används till transport och markparkering. Övriga markytor består av parkmark eller enkelt hållna grönparter.

Marken inom fastigheten är i huvudsak plan och utan några större nivåskillnader. Inlastning och entré till ögonsjukhuset samt värmecentralen norr om vårdbyggnaden ligger under gatunivån.

Baskarta över utredningsområdet, med ortofoto över området som bakgrund. Höjdvärderna visar hur landskapet sluttar brant nedåt vid bebyggelsens möte med Barnhusviken. I övrigt är området relativt plant, med små förändringar i marknivå. Kvarnbacken och Kronoberget sticker ut som påtagliga toppar i stadsmiljön, denna oländiga terräng har också satts av som parkmark istället för att bebyggas. Utredningsområdet inom röd ram. Underlag från Stockholms stad.

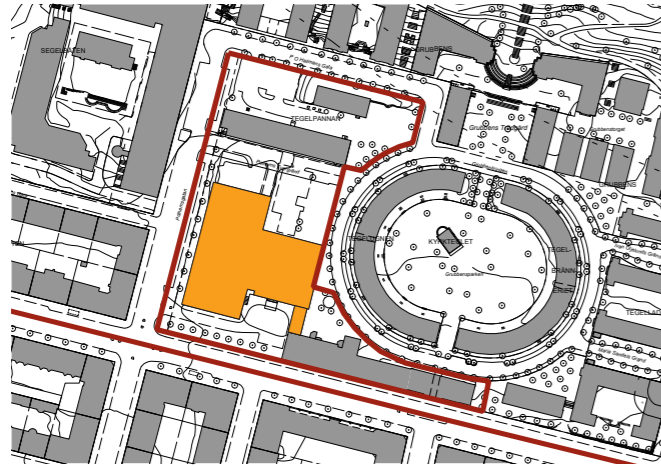

Branta trappor nedför sluttningen i Sankt Eriksområdet, mot Barnhusviken. Här mellan P O Hallmansgata 3 och 5.

Ovan S:t Eriks ögonsjukhus sett från norr, siktlinjen nedåt Polhemsgatan ger upplevelsen av ett plant landskap med en stigning i närheten av Kronobergsparken. Under markparkeringen intill värmecentralen i kvarterets nordvästra ände. Fotografiet illustrerar den variation av bebyggelse som förekommer inom utredningsområdet, där Sankt Eriksområdets bostadshus angränsar till de bevarade delarna från Grubbens 1800-tals anläggning och S:t Eriks sjukhusbyggnader från 1970- och 1980-talen.

Bebyggelse inom kvarteret Tegelbruket 4

Kv. Tegelbruket 4, som upptar hela kvarteret Tegelbruket, är i de södra delarna bebyggd med S:t Eriks ögonsjukhus och i de norra med två verksamhetsbyggnader tillhörande vårdanläggningen. Mellan byggnaderna finns hårdgjorda funktionsytor, markparkering och enklare parkmark med gräsmattor och låga häckar. Sjukhusbyggnaden ligger indragen från gatan och avgränsas med lövträdsalléer. Bebyggelsens höjd och skala inom kvarteret varierar liksom topografin.

Sjukhusbyggnaden

Den storskaliga vårdbyggnaden som inrymmer S:t Eriks Ögonsjukhus är uppförd i sex våningar. Denna skala stämmer ungefär överens med den intilliggande stenstadsbebyggelsen. Vårdbyggnadens storlek motsvarar samtidigt den totala ytan för ett traditionellt, kringbyggt, bostadskvarter varför anläggningen utgör en avvikelse i stadsbilden. Byggnadens storlek och solitära placering i stadslandskapet ger den en monumental roll, samtidigt som dess mest omsorgsfullt gestaltade delar vänder sig mot söder och öster, mot vad som 1978 var parken kring f.d. S:t Eriks sjukhus. Byggnaden upplevs ändå visuellt i närområdet i allmänhet och från Fleminggatan i synnerhet.

Den arkitektoniska gestaltningen är kompromisslöst modernistisk med en uppdelning i högdal med vårdplatser, och lågdal med gemensamma ytor som reception. Vårdbyggnaden är uppförd i suterräng med en sockelvåningar mot söder och norr. Fasaderna är utförda i vitt tegel med horisontella partier och fönsterband i brun plåt. Den avslutas uppåt med ett flackt tak. Högdelen

Sjukhusbyggnaden sedd från korsningen Polhemsgatan - Fleminggatan. Arkitekturen mot Polhemsgatan ter sig sluten och bidrar till att gatusträckan upplevs som stängd.

vänder sina enhetliga fasader mot Fleminggatan och Polhemsgatan. Lågdelen mot öst kopplar via en länkbyggnad samman anläggningen med lägre bebyggelse utmed Fleminggatan. Huvudentrén annonseras genom en tilltagen skylt monterad på en tornliknande sidobyggnad.

Sjukhusets indragna läge mot gatorna, med få entréer, slutna bottenvåningar och mycket få publika lokaler gör att bebyggelsen upplevs sluten. Mot Polhemsgatan bidrar detta till att gatusträckningen upplevs som stängd, något som förstärks av S:t Eriks gymnasiums läge i gatans norra ände. Sjukhusanläggningen saknar också genomtänkta sammanhang till omgivande stråk

och platser, något som blir påtagligt i mötet med Grubbensringens svängda stadsgata. En konsekvens av den aldrig helt utförda detaljplan som fortfarande råder över tomten.

Byggnaden är i det stora hela väl bevarad, med reservation för att dess interiörer byggts om vid ett flertal tillfällen.

Angöringsområdet kring vårdbyggnadens huvudentré ligger under gatunivån. I bildens fond ligger länkbyggnaden mellan huvudbyggnaden och den lägre bebyggelsen utmed Fleminggatan.

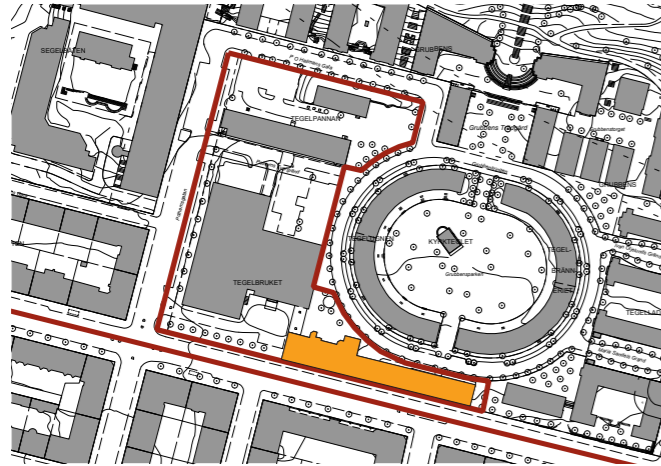
Sjukhusets huvudentré och reception annonseras dels via den stora skylten på den tornliknande sidodelen i bildens mitt, dels genom skylten under lågdelens skärmtak.

Ögonsjukhuset sett ifrån Grubbensringen. Anläggningen har en monumental roll i stadsbilden genom sin solitära placering och avvikande skala. Dess indragna läge och den allé som skärmar av anläggningen mot Fleminggatan mildrar detta uttryck.

Byggnaden sedd från nordöst. Anläggningen rymmer, utöver hårdgjorda funktionsytor och markparkering, enklare parkmark med lövträd, gräsytor och låga häckar. Dessa ytor bidrar till närområdets grönskande karaktär.

Längan mot Fleminggatan

Längan består av sammanlagt tre sammankopplade byggnadskroppar, uppförda vid olika tillfällen. Byggnaderna är i två våningar och skiljer sig därmed från den betydligt högre bostadsbebyggelsen på motsatta sidan gatan och sjukhusanläggningen.

Med start från höger, längst söder, så ligger den bevarade port- och kontorsbyggnaden från Grubbens arbets- och försörjningsinrättning. Den uppfördes kring 1880 med kraftigt rusticerade fasader och en fronton krönt med ett urverk. Den byggdes till mot öster 1901. Interiören bevarar inga ursprungliga detaljer och exteriören ändrades så sent som år 2000. Byggnaden brukas idag av en vårdcentral.

Därpå följer en byggnad ursprungligen uppfördes 1892 och som då inrymde Kungsholmens brandstation. Denna del är idag avfärgad med en ockragul puts. Byggnaden byggdes om och till 1931 åt öster med en röntgenavdelning, och kom då att kopplas samman med ovan nämnda kontorsbyggnad. Enligt Stadsmuseets inventering, utförd 1990, förekommer ingen ursprunglig inredning i någon av byggnaderna.

Längst i väster avslutas längan med en byggnad som uppfördes 1954 efter ritningar av Anders Tengbom. Den innehöll ursprungligen laboratorier men rymmer idag en tandläkarmottagning. Byggnaden är länkad till S:t Eriks ögonsjukhus genom tidigare nämnda länk.

Byggnadslängan bidrar till att skapa en intim entrésituation till det bakomliggande Sankt Eriksområdet. Dess skala och volym anknyter snarare till bebyggelsen längs Grubbensringen än de storskaliga bostadshusen vid Fleminggatan.

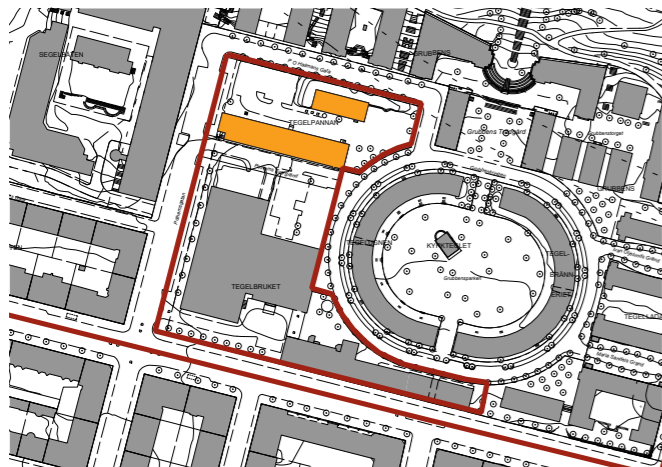
Längan med blandad bebyggelse utmed Fleminggatan sedd ifrån väster. Vid fototillfället var gatans södra del avstängd för en supporterfest inför Europa League finalen mellan AJAX och MUN.

Den bevarade port- och kontorsbyggnaden in mot vad som då var Grubbens arbetsinrättning. Idag belägen vid Fleminggatan 24 A och kraftigt förvanskad, jämför med bild på s. 12.

Bilden föreställer den byggnad som ursprungligen inrymde Kungsholmens brandstation. Den är sedan 1931 tillbyggd åt öster, en byggnadsdel som skymtar till höger i bild.

Verksamhetsbyggnader

De två verksamhetsbyggnaderna norr om sjukhusets huvudbyggnad utgörs av en långsträckt kontorsbyggnad och en värmecentral, båda orienterade i väst-östlig riktning. De båda byggnaderna existerar idag delvis på undantag då de i detaljplan saknar bygg rätt. Tanken på 1990-talet var istället att de skulle ersättas av bostadshus som en del av Sankt Eriksområdet. Detta blev dock aldrig genomfört.

Kontorsbyggnaden uppfördes 1954 efter ritningar av Anders Tengbom och byggdes till 1962. Fasaderna är slätputsade och avfärgade i en gulröd kulör. Svartmålad plåtpanel omger fönsterpartierna. Byggnaden täcks av ett svartmålat plåttak. Arkitekturen är modernistisk och avskalad, byggnaden ingår i en tydlig årsring av byggnader uppförda på området under 1950-talet, se även föregående sida. Ett sidoställt trapphus med glasad sida och lisener av grå terrasit utgör några av byggnadens karaktärsdrag. Byggnaden inrymmer idag bl.a. Sigvard & Marianne Bernadottes forskningsstiftelse för barnögonvård och SLSO.

Den f.d. värmecentralen uppfördes 1969. Den ritades av arkitekterna B Bergquist och H Lögdberg och är i två våningar varav en våning är i suterräng. Fasaderna består av liggande ljusgröna skivor mellan en svartmålad stålkonstruktion. Långsträckta fönsterband förstärker byggnadens horisontalitet. En lågdel i betong mot öster inrymmer ett överbyggt garage. Byggnaden står idag i stort sett oanvänd.

Byggnaderna är till sina exteriörer väl bevarade. De omges av asfalterade funktionsytor, markparkering och enkelt hållen växtlighet. Kring värmecentralen har

Den långsmala vårdbyggnaden uppfördes på 1950-talet efter ritningar av Anders Tengbom. Den ingår i en årsring av byggnader inom området från denna tid, se föregående sida.

Den f.d. värmecentralen i fastighetens norra del står idag oanvänd. Den omges av informell växtlighet och markparkering.

grönskan en vildare karaktär, som förstärker intrycket av att detta inte är kvarterets mest omsorgsfullt hanterade del.

Angränsande gaturum och bebyggelseområden

Fastighetens närmast anslutande gaturum av betydelse för stadsbilden utgörs av:

- Fleminggatan.
- Polhemsgatan.
- Celsiusgatan/Wargentinsgatan
- Grubbens gata.
- P O Hallmans gata.
- Grubbensringen.

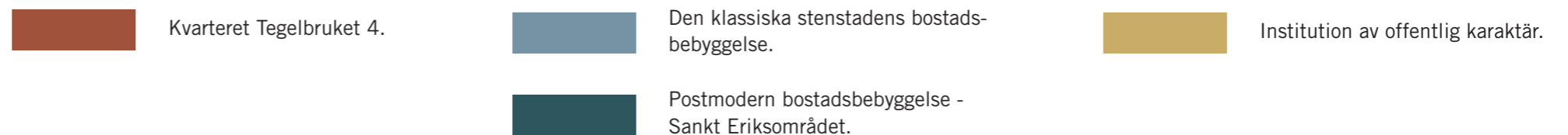
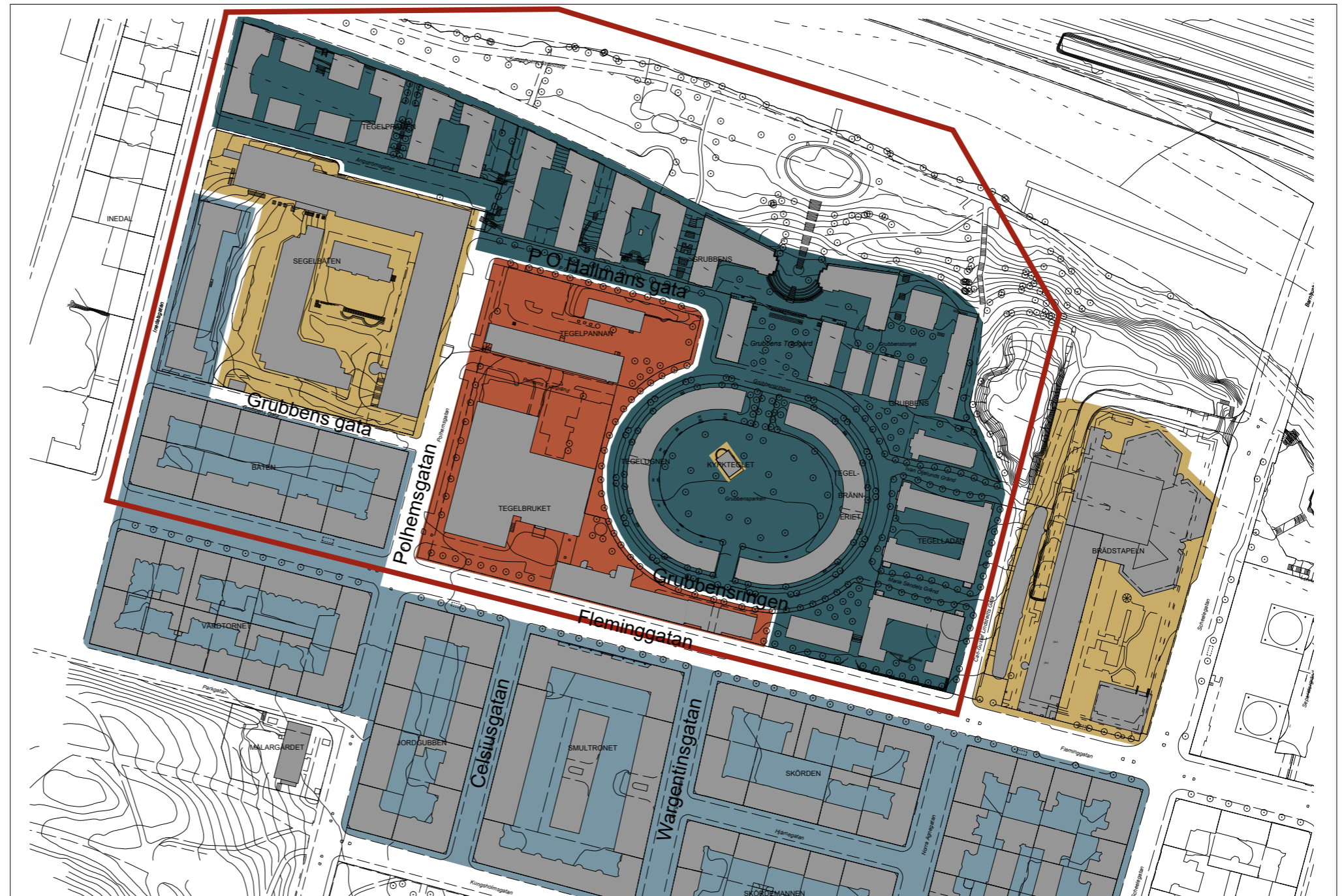
Närområdet karaktäriseras av följande bebyggelseområden:

- Den klassiska stenstadens bostadsbebyggelse
- Postmodern bostadsbebyggelse - Sankt Eriksområdet
- Institution av offentlig karaktär - S:t Eriks gymnasium

De ovanstående karaktärernas utsträckning illustreras på kartbilden till höger. Kvarteret Tegelbruket markeras med en grön kulör. Karaktärerna beskrivs i text och bild på nästföljande sidor, med undantag för den klassiska stenstadens bostadsbebyggelse som i delar beskrivs i ett flertal av gaturummen.

Sammantaget så ligger fastigheten mellan ett flertal tongivande bebyggelsekaraktärer, främst stenstadens bostadsbebyggelse och det postmodernistiska Sankt Eriksområdet med bevarade delar från Grubbens ursprungliga anläggning. De angränsande närmiljöerna utgör ett spektra av Kungsholmens olika utbyggnadsfaser och historiska bakgrund.

De enhetligt anlagda stenstadsgatorna kontrasterar med sina konsekventa bebyggelsefronter mot de fritt placerade postmodernistiska husen inom Sankt Eriksområdet. De grönytor som omger de storskaliga institutionsbyggnaderna skapar tillsammans med trädplanterade stadsgator intrycket av en lummig stadsdel, ett sammanhållet grönt stråk mellan de offentliga parkerna.

Fleminggatan

Fleminggatan sträcker sig från Kungsbroplan i öst till Mariebergsgatan i väst och är en av de boulevarder som anlades i Stockholm efter att Lindhagenplanen började genomföras. Gatan är plan, bred och kantas bitvis av lövträdsalléer vilka mjukar upp gaturummet.

Den har, inom utredningsområdet, två huvudsakliga karaktärer där den övre delen mot väster är sluten och enhetlig medan den nedre delen mot öster är öppnare och varierad.

Den västra delen kantas av homogen stenstadsbebyggelse uppförd under årtiondena kring sekelskiftet 1900 i fem till sex våningar. De slutna kvarteren rymmer putsade flerbostadshus avfärgade i en variation av jordpigment, vanligt förekommande i Stockholm. Sentida byggnader följer stenstadens principer gällande höjd och gestaltning. Bebyggelsen skapar en enhetlig front mot gatan, ett uttryck som lyfts fram i riksintressebeskrivningen.

Den östra delen av gatan har en mer varierad bebyggelse där de lägre byggnadshöjderna längs gatans norra sida öppnar upp gaturummet. Det forna sjukhusområdet har gett upphov till ett blandat stadslandskap där

Fleminggatan österut, där karaktären är varierad och öppen.

ögonsjukhusets indragna läge tillsammans med den längre vårdbebyggelsen längs Fleminggatans norra sida tar ner och bryter den byggda siluetten. Alléerna längs gatan får en solitär och mer framstående roll i de fall där bebyggelsen är placerad innanför gatans sträckning.

Siktlinjen mot väster avslutas i Sankt Göransparken och flerbostadshuset inom kvarteret Värjan 1.

Polhemsgatan

Gatan sträcker sig i nord-sydlig riktning från Sankt Eriksområdet i norr, förbi Kronobergsparken, till Norr Mälarstrand i söder. Gatans marknivåer är växlande men utan några branta partier. Gatan har en tydlig stigning i anslutning till Kronobergsparken och en puckel i dess norra ände, vid S:t Eriks gymnasium.

Liksom Fleminggatan får Polhemsgatan en varierad och öppen karaktär i kontakt med kvarteret Tegelbruket. Sjukhusområdet byggnader öppnar upp den annars enhetligt byggda stenstadsgatan. Här tar den modernistiska bebyggelsen större plats, S:t Eriks gymnasium är tongivande i gatans norra del medan den södra kantas av flerbostadshus uppförda på 1930-, 50- och 70-80-talen. Modernismens byggnader, och även den sentida bebyggelsen, inordnar sig i stenstadens takfotslinje.

De stora institutionsbyggnaderna, ögonsjukhuset och gymnasiebyggnaden, bidrar samtidigt till upplevelsen av gatan som sluten i gatunivå. Avsaknaden av offentliga entréer, planteringar längs fasaderna och parkering längs gatan gör att sträckan blir oengagerad.

Polhemsgatan, intill ögonsjukhuset.

Polhemsgatan norrut, från Kronobergsparken.

Stenstadsbebyggelsen längs Fleminggatan skapar ett enhetligt och konsekvent stadsrum, byggnader i kvarterens hörn får en framträdande och exponerad roll. I bildens mitt syns hörnhuset i kvarteret Båten 1, uppfört 1922.

Polhemsgatan söderut med S:t Eriks gymnasium till höger i bild och S:t Eriks ögonsjukhus till vänster.

Celsiusgatan och Wargentinsgatan

Båda gatorna går i nord-sydlig riktning från Sankt Eriksområdet i norr till Kungsholmsgatan i söder. De är flacka och sträcker sig över blott dryga 150 meter.

De flankeras av tät bostadsbebyggelse som i huvudsak uppförts kring sekelskiftet, byggnader av funktionalistisk karaktär som uppförts efter 1930 är också förekommande. Bebyggelsen har en sammanhållen höjd med relation till gatubredd. Detta skapar enhetliga, avskalade och väl definierade gaturum. Den lummighet som präglar utredningsområdets norra delar är här helt frånvarande, stenstaden och dess hårda ytor dominerar.

Siktlinjen längs Wargentinsgatan norrut slutar i den Grubbens bevarade port- och kontorsbyggnad från 1880-talet, en byggnad som här utgör en karaktäristisk fond. Portbyggnaden bildar en entré till Sankt Eriksområdet och leder besökare från den avskalade gatumiljön till grönskan kring Grubbensparken.

Den lägre bebyggelsen utmed Fleminggatans norra sida möjliggör en visuell kontakt med Sankt Eriksområdet från rubricerade gator.

Celsiusgatan norrut, kantad av enhetlig bostadsbebyggelse.

Grubbens gata

Grubbens gata förbinder Inedalsgatan i väster med Polhemsgatan i öster. Även här är marknivån relativt plan och sträcker sig över ett, om än långsträckt, kvarter. Båda sidor av gatan kantas av trottoarer. Längs gatans södra sida ligger flerbostadshus uppförda under 1920-talet, varav flera är ritade av arkitekten Axel Wetterberg. Dess norra sida upptas av S:t Eriks gymnasium, ritat 1937 av Paul Hedqvist.

Gymnasiabyggnaden är indragen från gatan och avskärmas med buskar och glest planterade lövträd. De gröna elementen bidrar till att gatan upplevs som luftig och lummig. Bebyggelsens anknyter till varandra gällande höjd men står i kontrast till varandra när det kommer till volym och utformning. Skolbyggnadens offentliga karaktär är tydlig, medan bostadshusen sluter sig kring innergården med sammanhållna och slutna fasader mot gatan.

Gatan avslutas mot öster i ögonsjukhusets modernistiska fasad och framföriggande allé. Detta motiv bidrar till platsens urbanitet och skapar ett intimt gaturum.

Grubbens gata västerut. Gymnasiabyggnadens höjd anknyter till bostadsbebyggelsen inom kvarteret Båten (till vänster i bild).

Wargentinsgatan norrut med Grubbens bevarade port- och kontorsbyggnad som fondmotiv.

Grubbens gata österut. Gymnasiabyggnadens indragna läge från gatan öppnar upp gaturummet och ger det en öppen karaktär. Gatan slutar i ögonsjukhusets enhetliga fasad.

Grubbensringen

Grubbensringen löper i en oval runt de hästskeformade bostadshusen i kvarteren Tegelugnen och Tegelbränneriet. Det är en smal stadsgata där parkering tillåts på båda sidor av vägen. Från ovalen strålar tre mindre gator; Polhems tvärgränd, Ivan Oljelunds gränd och Maria Sandels gränd, varav de två sistnämnda ansluter till Carl-Gustaf Lindstedts gata.

Den kantas av Sankt Eriksområdets postmoderna bostadsbebyggelse och bevarade byggnader från Grubbens arbetsinrättning, vars variation i volym och form bildar ett levande och intimt gaturum. Byggnadshöjden varierar, från två våningar på Grubbens äldre bevarade byggnader till bostadshusens fyra-sju våningar.

De låga lövträden som flankerar körbanan förstärker tillsammans med bebyggelsen gatumiljöns rumslighet. Planteringar, buskage och den offentliga Grubbensparken bidrar till stadsdelens lummiga karaktär. Vegetationen mjukar upp vad som annars skulle varit ett hårt stadslandskap.

Marknivån är plan, med en viss lutning mot norr och slutningen ned mot Barnhusviken.

Portalbyggnaden är med passage till Fleminggatan är den portvaksbyggnad som uppfördes vid Grubbens.

Mötet med kvarteret Tegelbruket blir en kontrast där Sankt Erik områdets grönskande medvetenhet övergår i sjukhusområdets markparkeringar och informella grönytor.

Grubbensringen västerut, med den äldre och lägre bebyggelsen mot Fleminggatan till vänster i bild. Skalförskjutningen mellan den äldre och den yngre bebyggelsen är väl avvägd och skapar ett intimt gaturum.

Grubbensringen österut, från dess norra del. Alléerna längs gatan, planteringarna i anslutning till bebyggelsen och Grubbensparken bildar ett sammanhängande grönstråk som genomsyrar stadsdelen.

P O Hallmans gata

Gatan går i väst-östlig riktning från S:t Eriks gymnasium i väster till de bevarade flyglarna från Grubbens arbetsinrättning i öster. Gatan är plan och fungerar som en infartsvägarna till Sankt Eriksområdet. Den flankeras på båda sidor av småkroniga lövträd.

Längs dess norra sida ligger postmodern bostadsbebyggelse, lamellhus placerade med karaktäristiska trappgavlar mot gatan. Arkitekturen har tydlig anknytning till de klassicistiska bostadshusen vid Norr Mälärstrand som uppfördes på 1930-talet.

Nedanföer en gräsbeväxt slänt vid gatans södra sida, på motsatta sidan av ett vägräcke, ligger den f.d. värme-centralen. Nivåskillnaden mellan byggnaden och vägbanan är stor, upp mot tre meter.

Gatten mellan bostadshusen möjliggör fri sikt norrut, ned för slutningen i riktning mot Barnhusviken. Byggnadernas placering längs gatan bidrar till att stadsrummet känns öppet och fritt i sin utformning.

Bostadsbebyggelse i kv. Grubbens längs gatans norra sida.

S:t Eriks gymnasium

S:t Eriks gymnasium, ursprungligen Industri- och hantverksskolan i Stockholm, är en skolanläggning ritad av Paul Hedqvist. Den uppfördes åren 1935-37 i renodlad funktionalistisk stil.

Skolanläggningen består av sammanlagt tre byggnader varav huvudbyggnaden, hus 1, ligger mot gatan. Byggnaden är tre-fyra våningar hög och har en putsad grå sockel, där ovan övergår fasaden i en gulbeige spritputs. Den pryds av en utanpåliggande och inglasad spiraltrappa mot gården. I och med en ovarsam tilläggsisolering på 1980-talet ersattes den ursprungliga slätputsen och fönsterpartierna livar inte längre med fasadmuren.

Byggnadens volym och höjd förhåller sig till ögonsjukhuset, och dess roll som solitär stärks jämte den enhetliga bostadsbebyggelsen från sekelskiftet. Dess slutna bottenvåning och kringbyggda karaktär påverkar upplevelsen av miljön kring Polhemsgatan.

Skolan bildar, tillsammans med bostadshusen i kvarteret Båten, en sammanhållen front med ett varierande taklandskap.

P O Hallmans gata västerut. Bostadshusens karaktäristiska gavelpartier vänder sig mot gatan och skapar ett variationsrikt gaturum.

Gymnasiets huvudbyggnad vänder sin långsida mot gatan och utgör en enhetlig, om än sluten, fond i stadsrummet. Byggnadens höjd och volym anknyter till ögonsjukhuset och bidrar till variationen i stadsbilden.

Sankt Eriksområdet

Bebyggelsen är ordnad kring en axel från Fleminggatan mot Barnhusviken. Två huskroppar formar sig kring en central oval park medan olika varianter av lamell- och punkthus bildar gränser mot vattnet och de omkringliggande gatorna.

Husen, som är slätputsade i mustiga naturpigment och med spröjsade fönster, anknyter på ett lyckat sätt till svensk 1920-tals klassicism. Färgsättningen utgår ifrån malmarnas klassiska putsfasader. Hantverksmässigheten och omsorgen kring detaljerna håller hög nivå, samtidigt som tidsenliga stildrag från 1990-talet, som socklar klädda med tunna stenskivor, förekommer.

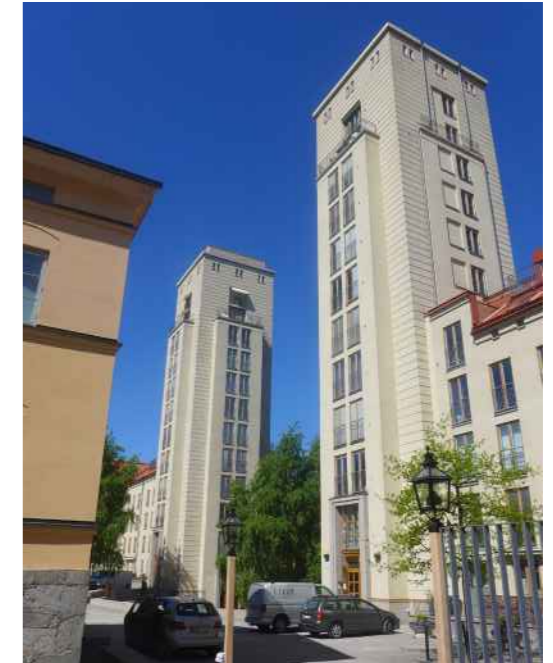
Byggnadshöjden varierar, liksom byggnaders volym och gestaltning, vilket är en medveten konsekvens av att åtta olika arkitektkontor verkade i projektet. Stadsplanen är utformad på fotgängarens villkor och genomsyras av större och mindre kommunikationsstråk. Den lägre skalan och byggnadernas fria placering ger en

öppen men samtidigt intim stadsmiljö, karakteriserad av grönskande växtlighet.

Den bevarade bebyggelsen från Grubbens, två av flygelbyggnader, ekonomibyggnader, stallet från 1874 och port- och kontorshuset, har på ett framgångsrikt sätt inkorporerats i den nya stadsbebyggelsen.

De två tornen, *Kungen* och *Drottningen*, uppfördes av Skanska på uppdrag av SBC Bo (numera del av JM), för deras bosparare. De gör ett tydligt avtryck i stadssiluetten genom sin höjd, med en uppenbar koppling till S:t Eriksbrons portaltorn i kvarteren Porslins bruket och Loket.

Taklandskapet är även det variationsrikt, och exponeras i siluetten längs Kungsholms strand. De traditionella materialen, takplåt i olika kulörer och rött lertegel, gör att taken inordnar sig stadsdelens klassiska karaktär. Bebyggelsefronten mot Barnhusviken bygger vidare på den linje som de äldre bostadshusen inom kvarteren Roddaren och Inedal etablerat.

Den centrala axeln som stadsbyggnadselement är tydlig och sammankopplar Fleminggatans urbana rum med Barnhusvikens, en vy som idag slutar i den glasade fasaden på Bonniers konsthall.

Bostadshusen som ordnar sig kring Grubbensparken har en tydlig uppdelning i privat och offentligt genom sina förträdgårdar.

Mötet mellan Grubbens bevarade byggnader och postmodernismens bostadshus leder på vissa håll till intressanta möten i skala och höjd. Till vänster i bild skjuter en av arbetsinrättningens flyglar fram mot det östra bostadshuset i kvarteret Grubbens 3.

LANDSKAPSBILD

Grönskan och dess betydelse för stadsbilden

Grönstrukturen i stadsbilden återfinns framförallt kring den offentliga parken Grubbensparken samt i anslutning till Barnhusvikens strand, men kvartersmarkens grönska utgör också en betydelsefull del i hur Sankt Eriksområdet och denna del av Kungsholmen upplevs som grön och lummig.

Träd som stadsbyggnadselement bidrar med estetiska kvaliteter som karaktär, variation och blickfång i stadsbilden. Stora träd och gröna områden luckrar stadsbebyggelsen och gör stadsbilden mjukare. Träd med solitära kvaliteter återfinns framförallt i Grubbensparken och utmed strandpromenaden i anslutning till Barnhusviken.

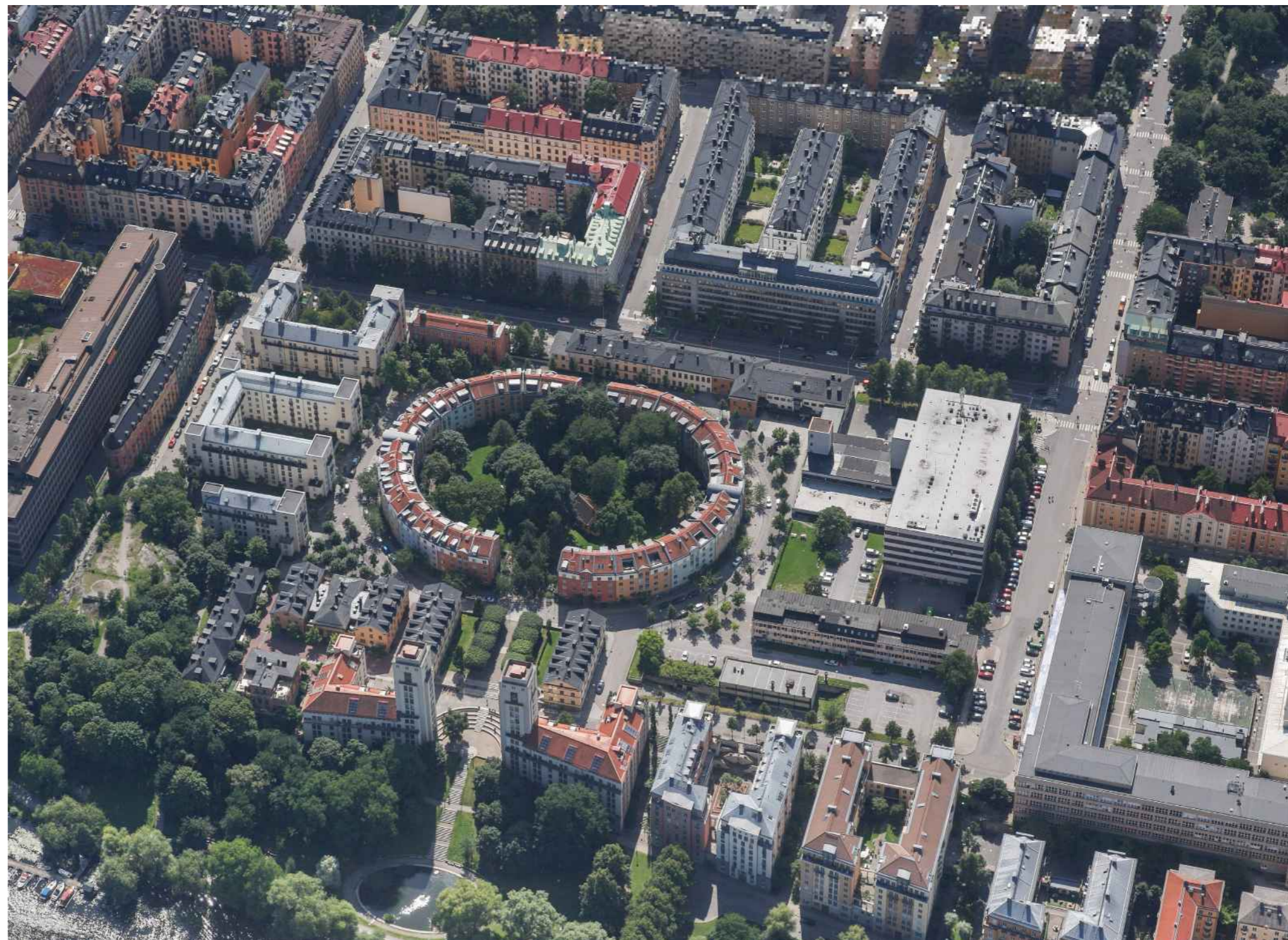
Kvarteret Tegelbruket utgörs till större delen av hårdgjorda funktionsytor, asfalt och gatsten dominerar. De parkytor som förekommer är av enkel karaktär, med plana gräsytor, låga buskar och häckar samt yngre lövträd. Inom fastigheten finns ett fåtal träd av solitär karaktär.

Trädraderna som markerar hörnet Polhemsgatan-Fleminggatan är starkt bidragande till gatumiljön och fungerar som s.k. linjeelement. När träd används som linjeelement, spelar de en väsentlig roll som strukturerande element, bl.a med funktion att kanta vägen till ett betydelsefull byggnad eller en anläggning. Rader av träd har blivit till ett strukturerande element, som bidrar med ordning och fattbarhet – genom att dela upp och avgränsa, luckra och mjuka upp, men också att binda samman.

De högväxta lövträden och alléerna längs de yngre gatorna är viktiga karaktärsdrag inom utredningsområdet. När träden vuxit sig stora, växer trädkronorna ihop och bildar gröna fronter i stadsbilden. Planstrukturen, med förgårdsmark framför bostadshusen där syren, rönn och liknande arter planterats är ett ytterligare karaktärsdrag.

Inne i Sankt Eriksområdet har parkytorna från 1990-talet karaktär av slutna stadsrum, intima i sin avskildhet med gräsytor och dungar av träd, genomkorsade av parkvägar.

Rätt placerade ger träd proportion åt olika objekt i staden. Med åren blir träd också verkningsfulla orienteringsobjekt. De äldsta träden från den f.d. sjukhusparken, och ambitionen under 1990-talets bostadsprojekt att bevara dessa, förstärker upplevelsen av att stadsdelen redan idag är etablerad.

Flygfoto över utredningsområdet från norr, med det gröna stråket längs Barnhusviken i förgrunden och den centrala mittaxeln genom Grubbensparken som sammanbindande element för stadsdelens gröna delar. Andelen hårdgjord markyta inom kvarteret Tegelbruket är framträdande. Trädraderna utmed gatorna, både de inuti bostadsområdet och de i hörnet Fleminggatan-Polhemsgatan, är karakteristiska som strukturerande element. Källa: Stockholms kommun.

Siktlinjer, fronter, barriärer och målpunkter

Illustrationen till höger redovisar visuella landskapselement såsom vegetations- och topografiska fronter inom utredningsområdet och angränsande stadsrum. Den visar också för stadsbilden betydelsefulla siktlinjer på platsen och olika typer av miljöer inom området. Tydliga målpunkter för besökare och utkiksplatser markeras med stjärnor.

Vegetationsfront - Strukturerande

Högre och lägre trädrader med uppvuxen tät grönska utgör vegetationsfronter, vilka ramar in gaturummen inom utredningsområdet. Alléerna och de trädrader som kantar gatorna inom utredningsområdet karaktäriserar området och är starkt bidragande till dess miljö. De alléer som sammankopplar Grubbensparken med trapporna ned mot strandpromenaden har historisk hävd, fragment från tiden då området utgjorde park till Grubbens och senare S:t Eriks sjukhus.

Det mjuka mötet mellan bebyggelse och grönska i anslutning till Barnhusvikens strand är en intressant visuell kvalitet.

Bergssida som fondmotiv och topografisk barriär

Utmärkande i stadsbilden är de synliga bergssidorna, som är överordnade bebyggelsen framför. Kvarnbackens sprängsidor utgör en medveten fond i gaturummet sett söderifrån och utmed strandstråket, men utgör också en topografisk barriär.

Branten ned mot Barnhusviken bryts på flera ställen av trappanläggningar, men utgör även den en fysisk barriär i landskapet.

Siktlinjer

Siktlinjer som gestaltats på ett medvetet och genomgripande sätt genom stadsplanen markeras på kartan intill. Ytterligare vupunkter av betydelse för stadsbilden redovisas på s. 37. Siktlinjerna är i hög grad knutna till gaturummet där de länkar landskapet med den urbana miljön. Centralaxeln särskiljer sig genom sin funktion där den genomkorsar gatu- park- och landskapsrum.

Utkikspunkt med vidsträckt vy

Kvarnbacken står som ensam utkikspunkt inom utredningsområdet. Från dess topp ges en vida vy över Klara sjö, Norrmalm och Vasastaden. Bergshöjden nås via anlagda parkstigar.

Målpunkt

Grubbensparken med sin offentliga grönyta och S:t Eriks kapell utgör en turistattraktion och en given målpunkt. Även offentliga verksamheter inom närområdet, så som ögonsjukhuset och S: Eriks gymnasium, är att betrakta som målpunkter.

Strandpromenaden lockar besökare från hela Kungsholmen och knyter an till platser med stora rekreationella värden, Karlbergs slott och kanal samt Karlbergssjön i väster, hela vägen ned till Stadshuset i öster.

- Vegetationsfront - strukturerande
- Bergsfront/topografisk barriär
- Lång siktlinje

- Målpunkt
- Utkikspunkt med vidsträckt vy

Panorama sammansatt av tre fotografier föreställande Grubbensparken. Kapellet bidrar till platsens offentliga karaktär samtidigt som de tydligt avgränsade förträdgårdar utgör en buffert mellan privat och allmänt.

Mötet mellan bebyggelsen och de lummiga promenadstigarna längs Kungholmens strandpromenad är en visuell kvalitet av stadsplanemässigt intresse. De högväxta träden med sina täta lövverk kompletteras av lägre växtlighet.

Kvarnbackens sprängsidor och exponerade urberg utgör ett karaktäristiskt landskapselement inom utredningsområdet. På dess topp finns en utkikspunkt med breda utblickar över staden.

KULTURHISTORISKT VÄRDE

Fastighetens kulturhistoriska värden har definierats utifrån två olika arbetsmodeller. Dels arbetsmodellen för värdering som presenteras i boken *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* av Axel Unnerbäck (Riksantikvarieämbetet 2002), dels den arbetsmodell för kulturhistorisk värdering som kallas DIVE och som presenteras i *Kulturmiljöanalys: en vägledning för användning av DIVE* (Riksantikvarieämbetet 2009).

I Unnerbäckens arbetsmodell har begreppet kulturhistoriskt värde delats upp i kategorierna dokumentvärden och upplevelsevärden. Dokumentvärden avser den information en byggnad kan förmedla från t.ex. samhällshistorisk och arkitekturhistorisk synpunkt. Upplevelsevärden avser miljöskapande, arkitektoniska och estetiska kvaliteter.

DIVE är en metod för att hantera den kulturhistoriska värderingen i ett större perspektiv. Den kan fungera både som ett integrerat planeringsunderlag och ett förutsättningslöst kunskapsunderlag. Analysens namn kommer från de engelska orden Describe (beskriva), Interpret (tolka), Valuate (värdera) och Enable (aktivera/ möjliggöra). Orden beskriver de fyra huvudstegen i analysprocessen vars syfte är att besvara följande frågeställningar;

D - Vad berättar dagens landskap och miljö om områdets ursprung, utveckling och karaktär?

I - Varför har vissa element och karaktärsdrag haft speciell betydelse i samhället?

V - Vilka historiska delar och karaktärsdrag har speciellt värde, kan de utvecklas och var går gränsen för vad de tål?

E - Hur kan områdets utpekade, historiska karaktärsdrag och resurser förvaltas och utvecklas?

Modellen har i denna utredning anpassats för att tillgodose analysens syfte, nämligen att definiera och analysera kvarteret Tegelbrukets roll i dess direkta närmiljö och i riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården.

Tidigare ställningstaganden

Stockholms stadsmuseum skriver följande i *Remissvar angående underlag för behovsbedömning för detaljplan för Tegelbruket 4, i stadsdelen Kungsholmen. Dp 2016-10001 (2016-10-25)*:

Byggnaderna inom berört område (läs rubricerad fastighet) är till stora delar ännu ej klassificerade. Portikbyggnaden vid Fleminggatan 24 har en äldre klassificering som anger ett visst kulturhistoriskt värde (gul). I gällande detaljplan har den markerats med Q=Kulturresevat. Den har även en skyddsbestämelse, q2, vilken anger att "Byggnaden får inte rivas. Exteriören skall rekonstrueras."

Befintliga byggnader äger ett kulturhistoriskt värde bl a i egenskap av sin kontinuitet i området. Här har bedrivits någon form av sjukvård sedan invigningen 1860. Namnet "Grubbens" är starkt knutet till Stockholms historia och har satt spår i skönhetslitteraturen.

Stadsmuseet har för avsikt att inför detaljplanen se över den befintliga klassificeringen inom planområdet samt klassificera ännu ej klassificerad bebyggelse.

Kvarteret Tegelbruket 4

Kvarteret Tegelbruket är synnerligen intressant ur ett lokalhistoriskt perspektiv eftersom det uppvisar en tät väv av olika historiska lager. Dessa lager kommer till uttryck i såväl bebyggelsen som i stadslandskapet och områdets kvarters- och gatunamn.

Dokumentvärden

Kvarteret uppvisar idag ett stort urval av bebyggelse från olika perioder inom ett avgränsat område, där det senaste tillskottet, ögonsjukhuset, dominerar stadsbilden. Byggnaderna har uppförts i samband med att behov uppstått till följd av vård- och omsorgs-verksamheten på platsen. Utbyggnaden har pågått sedan Grubbens invigdes 1860 till och med att S:t Eriks Ögonsjukhus uppfördes 1978. Byggnaderna har utformats efter rådande stilideal och står som tydliga representanter för en rad arkitektoniska strömningar. De har utformats av några av samtidens mest namnkunniga arkitekter såsom Per Emanuel Werming samt Ivar och Anders Tengbom. Byggnaderna i kvarteret har därför **arkitekturhistoriska** och **byggnadshistoriska** värden som källor till kunskap om olika tiders arkitektoniska ideal och byggnadstekniker.

Som sammanhängande källa till kunskap

Kvarteret Tegelbruket utgör en sammanhängande källa till kunskap om tre betydelsefulla teman i Stockholms historia: tiden före stadens expansion utanför tullarna, stadsbyggnad kring sekelskiftet 1900 och under 1900-talet samt fattig- och sjukvård i offentlig regi.

Kvartersnamn med historisk anknytning

Namnet Tegelbruket är ett historiskt spår från den tid då ett av kronans tegelbruk låg på platsen, en verksamhet som gett namn åt flertalet kvarter i närområdet. Tegelproduktionen föregick fattigvården vid Grubbens men utgör likväl ett särskilt intressant skede i platsens historia. Till denna period räknas även de tidigare ägarna till markområdet, repslagaren Lenman och adelfamiljen Grubbens, vars verksamheter gett efterklang i Stockholms historia, litteraturen och konsten.

1800-talets stenstad

Utredningsområdets stadsplanemönster, karaktäriserat av de raka gator och kvarter som omger Fleminggatan, är framförallt ett resultat av det sena 1800-talets stadsplanering i Stockholm. Efter att Lindhagenplanen godkänns revs äldre bebyggelse och berg sprängdes ur för att skapa rätare och bredare gatusträckningar med mindre lutning. Fleminggatan fick då sitt nuvarande namn och kvarteret Tegelbruket sina rådande avgränsningar mot söder och väster. Dessa stadsmönster står som källa till kunskap om stadens kraftiga expansion under 1800-talets slut och stora omgestaltningsambitioner efter samtida ideal under 1800-talets senare hälft och 1900-talets början. Stenstadsbebyggelsen, med sina enhetligt putsade fasader, som uppfördes i slutna kvarter över hela Kungsholmen är produkter av dessa idéer och bär därmed på stora **stadsplaneringshistoriska** och **arkitektur- samt byggnadshistoriska** värden. I kontrast till stenstadens monumentalitet står de småskaliga byggnaderna vid kvarteret Tegelbrukets östra sida och porthuset mot Grubbensparken som vittnar om områdets äldre historia, där dåvarande Reparebangatans dragning går att spåra så långt bak i tiden som sekelskiftet 1900.

Postmodernismens bostadsområde

Kvarteret möter i öster och norr det postmodernistiska bostadsområdet Sankt Erik. Stadsdelen är mycket konsekvent utförd, med intimt utformade gaturum där grönskan fått en bärande roll liksom fotgängarens villkor, kantade av tydliga representanter för postmodernismens arkitektoniska tillbakablick mot det svenska 1920-talet. Liksom den äldre stenstaden så har Sankt Erik betydande **stadsplaneringshistoriska** värden, utöver bebyggelsens **arkitektur- och byggnadshistoriska** värden.

150 år av vård och omsorg

Bebyggelsen inom kvarteret speglar i huvudsak utvecklingen för S:t Eriks sjukhus men har likväl stark koppling till den verksamhet som bedrevs vid Grubbens arbets- och försörjningsinrättning, inte minst genom den bevarade port- och kontorsbyggnaden vid Fleminggatan. Grubbens var en institution vars verksamhet är djupt förankrad i Stockholms kollektiva minne, en berättelse om 1800-talets och det tidiga 1900-talets fruktansvärda nöd bland samhällets mest utsatta och det offentliga försök till att motverka detta armod. Vidare vittnar kvarteret Tegelbruket om anläggningens fortsatta betydelse och utveckling under 1900-talet som S:t Eriks sjukhus, senare S:t Eriks Ögonsjukhus.

Sammantaget innebär det att bebyggelsen inom kvarteret Tegelbruket har avsevärda **samhällshistoriska** och **socialhistoriska** värden, som en sammanhängande källa till kunskap om områdets utveckling från 1600-talet fram till 1980-talet.

Som tidigare nämnts har någon form av vård och omsorg bedrivits inom området under mycket lång tid, detta **kontinuitetsvärde** förstärker de övriga värden som anläggningen äger. Fattigvård av liknande slag bedrevs även på andra håll i Stockholm, vid "Dillströms" på Södermalm och i något annorlunda form vid Sabbatsberg. Byggnadsmässigt hade dessa anläggningar dock inte några likheter med Grubbens.

Upplevelsevärden

En stadsmiljö skapad efter topografins förutsättningar
Stockholms stad är anlagd i ett karaktäristiskt skärgårdslandskap som präglas av kontrastrika stadsrum med möten mellan Mälarens vatten, bergsformationer, förkastningsbranter och sprickdalar. Landskapet berättar om stadens utveckling och framväxt efter topografins förutsättningar. Förhållandet mellan stadens bebyggelse, Barnhusviken och Kungsholmens sluttningar är bärande för detta uttryck.

De exponerade bergssidorna och sprickdalslandskapets urbergshöjder ligger spridda i stadsmiljön, som vid Kvarnbacken. De har av praktiska skäl i hög grad förblivit obebyggda och utgör idag karaktäristiska stadsbyggnadselement. Bergssidorna ramar in de omgivande gatu- och parkrummen och utkiksplatsen vid Kvarnbacken möjliggör en vid utsikt över stora delar av innerstaden. I Kungsholmens tät bebyggda stadslandskap skapar landskapselementen överraskande och intressanta upplevelser.

Kring sekelskiftet 1900 lades stora resurser åt att med dynamit bemästra den kuperade stadsbilden och rätta ut stadsplanenätet. Den omväxlande topografin i Sankt Eriksområdet, med en relativt plan bebyggelsemiljö som står i kontrast till sluttningen ned mot Barnhusviken och Kvarnbackens sprängsidor, bidrar till en varierad stadsbild med stora **miljöskapande** värden.

Bebyggelsens roll i stadsbilden

Karaktären i kvarteren kring Tegelbruket 4 har gått från friliggande sjukhusbyggnader omgivna av park i början av 1900-talet till en stor variation i skala, ålder, utformning och rumslighet. Denna variation skapar en rik stadsmiljö med stora upplevelsevärden.

Sjukhusbyggnaden utgör fondmotiv i stadsrummet, i huvudsak i närmiljön men även på långt håll från norr. Den utmärker sig tillsammans med S:t Eriks gymnasium genom sin volym och bidrar till en skalförskjutning i jämförelse med den lägre bebyggelsen inom Sankt Erik. Ögonsjukhuset är en av flera institutionsbyggnader längs Fleminggatan, och som bidrar till gatans offentliga karaktär.

Längan med lägre bebyggelse, Kungsholmens f.d. brandstation och port- och kontorsbyggnaden från Grubbens, har genom sitt fria och framhävda läge en stor betydelse för upplevelsen av gaturummet vid Fleminggatan. Kontorshuset och den f.d. värmecentralen vid kvarterets norra sida bidrar till bebyggelsens variation men deras form och funktion utgör samtidigt fysiska barriärer i stadsrummet.

Byggnadernas roll i närmiljön och i stadsbilden ger dem stora miljöskapande värden. De **arkitektoniska** värdena är framför allt knutna till ögonsjukhuset, med sin monumentala närvaro i gaturummet, och den äldre bebyggelsen i längan mot Fleminggatan. De två äldre byggnaderna med sin utpräglade 1800-talsarkitektur har fått funktionalistiska tillägg som väl anpassats till den äldre byggnadernas gestalt.

De större byggnadernas indragna placering i förhållande till gatan och den postmodernistiska bebyggelsens fria placering, tillsammans med portöppningen mot Grubbensparken, skapar siktlinjer mellan de olika stadsrummen vilket bidrar till upplevelsen av områdets historiska årsringar. Sjukhusbyggnadens historiska förankring vid S:t Erik och Grubbens bevarade bebyggelse ger området **kontinuitetsvärden** som förstärker upplevelsen av kulturmiljön.

Kungsholmens brandstation vid Fleminggatan, återskapat fotografi från 1958 efter äldre förlaga. Förmodligen 1890-tal. SSM.

Samma byggnad idag, fasaden är kraftigt förändrad och byggnadsdelen mot norr är påbyggd i en våning.

KULTURHISTORISKT VÄRDE - VISUELLA ASPEKTER

Följande kapitel syftar till att beskriva, analysera och värdera kvarteret Tegelbrukets roll i stadsbilden och i landskapet. Via illustrationer och kartmaterial är syftet att visa vilka kulturhistoriska aspekter som fortfarande är läsbara inom utredningsområdet. Fastighetens betydelse illustreras genom studier av siluetter, kartmaterial samt för riksintresset värdebärande vyer och siktlinjer.

I en kommande detaljplaneprocess kan detta underlag användas för diskussioner kring hur områdets kulturhistoriska värden påverkas, och i så fall hur de påverkas, av ändringar och nya byggnader i området.

Landskaps- och stadsbild

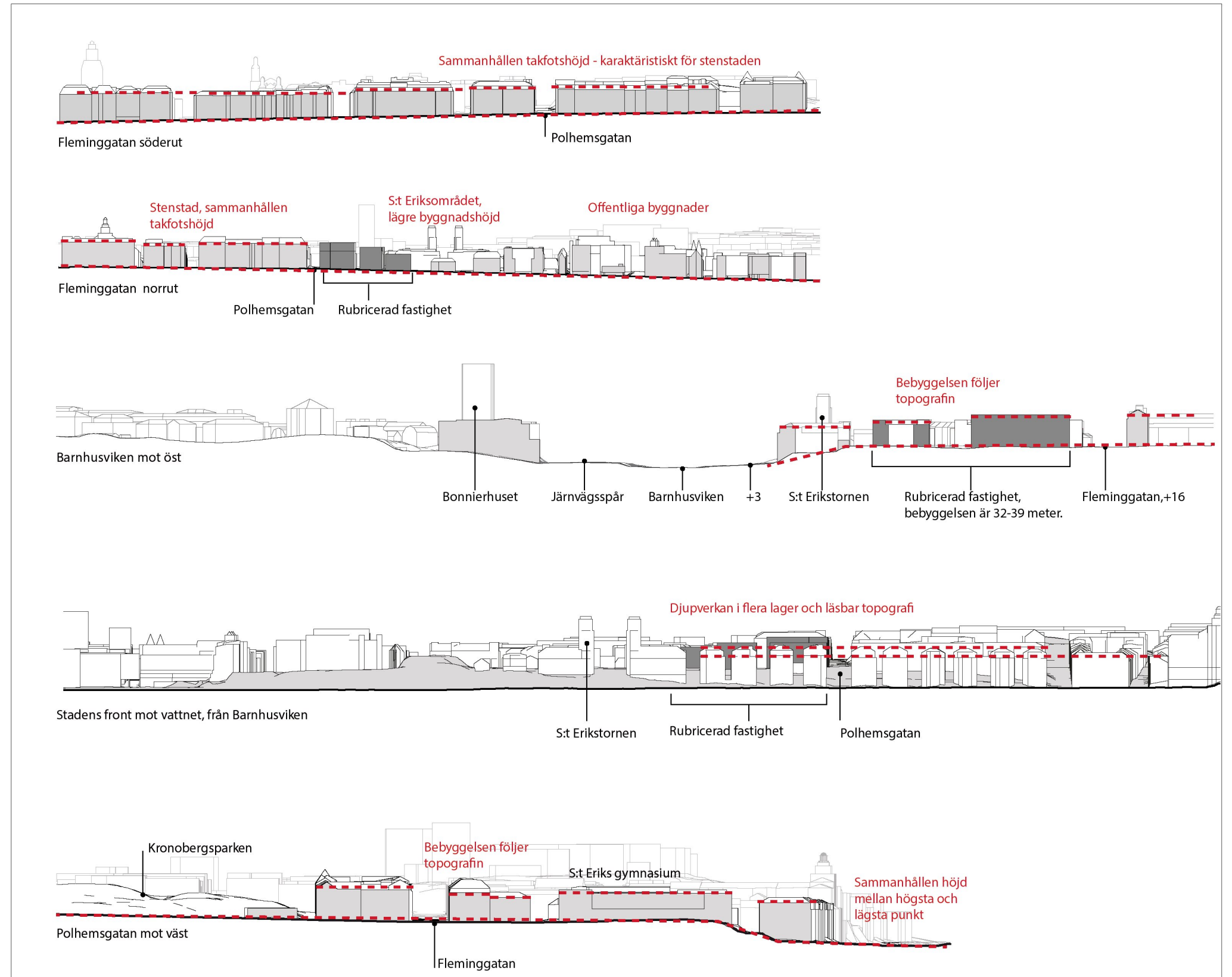
Kopplingen mellan det låga vattenrummet vid Barnhusviken, slutningen och Kvarnbackens synliga bergssluttningar är kulturhistoriskt intressanta och har ett pedagogiskt värde som illustration över sprickdalslandskapets karaktär. Mötet mellan dessa komponenter bidrar till en intressant visuell upplevelse, ett samspel som är bevarandevärdt och som kräver hänsyn vid eventuella förändringar av platsen.

Bebyggelsen inom området följer på ett för Stockholm karaktäristiskt vis de topografiska förutsättningarna. Byggnadshöjderna inom utredningsområdet anknyter till landskapets högsta och lägsta punkt, vilket elevationerna till höger illustrerar. Detta förhållningssätt har ett pedagogiskt värde för betraktaren, som på ett begripligt sätt kan läsa stadens relation till den underliggande terrängen.

Sankt Eriksområdet håller en generellt lägre byggnadshöjd än den omgivande stenstaden, en uppluckring av stadslandskapet som skapar visuella kvaliteter i samverkan med vegetation och grönska. Byggnadernas fria och öppna placering mot vattenrummet medger siktlinjer inåt stadsdelen, en förståelse och uppfattning av landskapets topografi samt en perspektivistisk djupverkan.

Byggnadshöjden inom stadsdelen är i övrigt mycket konsekvent, med en sammanhållen takfotshöjd inom stenstadskvarteren och modernistiska tillägg som följer samma principer.

Accenter i stadssiluetten, tornen vid Sankt Eriks trappanläggning, höjer sig över de annars enhetliga taklandskapet och markerar entrén till bostadsområdet, samt avslutar centralaxeln som korsar stadsdelen.

Sektioner och elevationer över närområdet, med syfte att tydliggöra bebyggelsens förhållande till topografin. Illustrationer framtagna av Stockholms Stadsbyggnadskontor, Planavdelningen, 2017-06-12.

Bebyggelsestrukturer

Illustrationen till höger visar utredningsområdets bebyggelse, under vilka perioder den är uppförd och dess karaktärer i syfte att tydliggöra områdets historiska utveckling. Byggnadernas uppskattade våningsantal redovisas med romerska siffror.

Strukturen som framträder berättar hur Kungsholmens bebyggelse växt fram och visar stadens tydligt urskiljbara årsringar. De bevarade byggnaderna från Grubbens arbetsinrättning samt S:t Eriks kapell och f.d. Kungsholmens brandstation är områdets äldsta byggnader. De markeras i gult och når 1-2 våningar.

Den därefter följande årsringen utgörs av den så tydliga stenstadsbebyggelsen som ordnar sig längs Fleminggatan och dess angränsande gator. Dessa byggnader är utförda i nystilar vanliga kring sekelskiftet 1900 eller tidig jugend. De utgår i från 1874 års byggnadsstadga, en regelsamling för byggande som gett Stockholms sekelskiftesbebyggelse dess karaktäristiska enhetlighet.

Vidare följer funktionalistisk bebyggelse, markerad i lila, uppförd 1930-1950 och som anpassats till sin närmiljö avseende byggnadshöjd men med avvikande gestaltning. Byggnaderna längs Fleminggatan inordnar sig i stenstadens karaktäristiskt enhetliga takfot, trots ett större antal våningar.

Den modernistiska bebyggelsen som uppfördes mellan 1950-1980 har även den anpassats till sin direkta omgivning, här markerad i vinrött, och följer samma principer som den funktionalistiska. Undantaget från denna princip är byggnaderna uppförda inom ramen för S:t Eriks sjukhus. Dessa markeras i orange och har en solitär placering, indragna från gatan och uppförda i ett sammanhang där de ingick i en större anläggning tillsammans med andra fristående byggnader, omgivna av parktytor.

Avslutningsvis ser vi den andra av de två mest framträdande årsringarna i närområdet, det postmodernistiska Sankt Eriksområdet som uppfördes under 1990-talet. Bebyggelsen är mycket varierad, med en stor differens i våningsantal och byggnadshöjd. Områdets planstruktur anknuter i vissa delar till de traditionellt slutna kvarteren söder om Fleminggatan men avviker från de klassiska strukturerna i de inre kvarteren. Byggnadernas blygsamma volymer och deras respekt för intilliggande byggnader gör att de trots detta upplevs som väl inordnade i stadslandskapet.

	Byggnader uppförda 1860-1890 i klassicistisk stil		Bostadsbebyggelse uppförd åren 1915-1920 i 1920-talsklassicism.		Bostadsbebyggelse uppförd under 1950-, 60- och 70-tal.
	Bostadsbebyggelse uppförd åren 1890-1920 i olika blandstilar.		Byggnader uppförda 1930-1950 i funktionalistisk stil.		Modernistisk bebyggelse, f.d. S:t Eriks sjukhus, uppförda 1950-1980.
					Postmodernistisk bebyggelse, uppförd åren 1990-2000.

Siktlinjer och fondmotiv

Kvarteret Tegelbrukets indragna läge från Fleminggatan annars enhetliga bebyggelsefront gör att sjukhusbyggnadens monumentala karaktär förstärks. Fastighetens roll i de längre vyerna blir däremot sekundär jämte accenter i stadssiluetten, så som tornbyggnaderna i kvarteret Grubbens 3.

För att definiera och analysera viktiga siktlinjer och fondmotiv i fastighetens närmiljö har vi valt ut ett antal platser inuti och utanför utredningsområdet där tomten har en tydlig roll i stadsbilden.

De valda vyerna redovisas på kartbilden till höger och följer på nästkommande sidor. Varje vy åtföljs av en kommentar till det bilden visar.

1. Vy från Fleminggatans östra ände.
2. Vy från Wargentinsgatan.
3. Vy från Celsiusgatan.
4. Vy från Polhemsgatans södra ände.
5. Vy från Fleminggatans västra ände.
6. Grubbens gata österut, i riktning mot sjukhusbyggnaden.
7. Vy från Polhemsgatans norra ände.
8. Grubbensringens nordvästra del, i riktning mot sjukhusbyggnaden.
9. Vy från Barnhusbron.
10. Vy från motsatta sidan Barnhusviken, Bonniers konsthall.
11. Vy från S:t Eriksbron, i riktning mot fastigheten.

Ortofoto redovisande de inom utredningen studerade vyerna. Kartunderlag från Stockholms kommun.

1. Vy från Fleminggatans östra ände.

Vyn visar tydligt Fleminggatans monumentalt långsträckt gaturum, kantad av lövträd och bebyggelse vars varierande form skapar en intressant miljö. Beträktarens blick möter ett avslut först i Sankt Göransparken och flerbostadshuset inom kvarteret Värjan 1.

Sankt Eriksområdets postmodernistiska bostadshus bryter fram ur lövträdens kronor med en höjd och skala som motsvarar de klassiska stenstadskvarteren på motsatta sidan gatan. Den breda boulevarden utgör ett värdebärande karaktärsdrag och stadsbyggnadselement i den klassiska stenstadens palett, ett tydligt exempel på det sena 1800-talets stadsplanepprinciper.

Alléerna utgör en viktig och karaktäristisk komponent i gatumiljön. Träden ramar in gaturummet och ger en visuell rumslighet till den annars breda och plana gatan, de mjukar upp avdramatiserar den höga bebyggelsen. Träden har liksom de enhetligt bebyggda kvarteren längs gatans södra sida en funktion som strukturerande element.

Längre nedåt gatan, till höger i bild, skymtar den låga längan bestående av blandad bebyggelse i två våningar. S:t Eriks ögonsjukhus syns inte i bild tack vare dess indragna läge från gatan.

Fleminggatan västerut, i höjd med Carl Gustaf Lindstedts gata. 2017-06-16.

2. Vy från Wargentinsgatan.

Vyn exemplifierar den hårdgjorda miljö som den klassiska stenstadsbebyggelsen ger upphov till. Sentida kompletteringar i kvarterens bebyggelse tar tydlig hänsyn till den äldre bebyggelsen samtidigt som den höjer sig en eller ett par våningar över den traditionella takfotslinjen.

Blicken leds förbi de enhetligt utformade fasaderna mot gatans slut där Fleminggatans grönska och Grubbens f.d. port- och kontorsbyggnad vars portal ger en visuell kontakt med den bakomliggande Grubbensparken. Denna visuella kontakt har ett starkt miljöskapande värde, den utgör en spännande komponent i gaturummet och attraherar besökare till det innanför liggande Sankt Eriksområdet.

Portbyggnadens lägre höjd fångas upp av bostadshusen kring Grubbensringen, vars takfall mellan trädkronorna. Bebyggelsen växer sedan bakåt för att avslutas i S:t Eriks tornens skarpa konturer som bryter horisonten.

Wargentinsgatan norrut, vars vy avslutas i portalen mot Sankt Eriksområdet. 2017-06-16.

3. Vy från Celsiusgatan.

Liksom föregående vy från Wargentingsgatan så uppvisar Celsiusgatan stenstadens klassiska karaktär, en smal sidogata där den äldre bebyggelsen tilläts uppnå fyra våningar. Byggnader som uppförts under 1900-talet tar tydlig hänsyn till den ursprungliga takfotslinjen men sträcker sig likväl en eller två våningar över den, med en indragen översta våning.

Gatan är kort, och har en enhetligt sluten karaktär. Stenhusen som kantar gatusträckningen är i huvudsak slätputsade och avfärgade i variationer av gula kulörer.

Betraktarens blick söker sig förbi de enhetligt släta fasaderna mot blickfånget i gatans slut, lindallén framför S:t Eriks ögonsjukhus och Bonnierhuset vid Torsgatan.

Lindallén får här en betydande roll som landskapselement, som uppmjukande komponent i en annars hårdgjord stadsmiljö.

Ögonsjukhusets lägre byggnadsdelar möjliggör sikten mot Bonnierhusets karaktäristiska siluett. Byggnaden har ett värde som landmärke för människor att orientera sig efter och som målpunkt.

Celsiusgatan norrut, en liknande vy som föregående sida, där stenstadens enhetlighet låter betraktarens blick söka sig mot gatans slut. 2017-05-24.

4. Vy från Polhemsgatans södra ände.

Polhemsgatan är bredare än Celsiusgatan, varför byggnaderna tillåts vara ett par våningar högre. Det resulterar i en storskaligare karaktär, där gatans södra del är slutet med slätputsade bostadshus som bildar täta bebyggelsefronter i gaturummet.

Landskapet har en tydligt lutning mot norr och Barnhusviken, en topografisk förutsättning som förstärks av att bebyggelsen följer terrängen. Denna princip har ett pedagogiskt värde då det ger betraktaren en möjlighet att läsa landskapet under den koncentrerade stadsbebyggelsen.

Gatans norra del, på andra sidan Fleminggatan, är öppnare. Ögonsjukhusets indragna läge, lindallén och Sankt Eriksområdets låga och blandade volymer bidrar till att stadslandskapet luckras upp. Den varierade bebyggelsemiljön bär på arkitektoniska och landskapsmässiga upplevelsevärden, knutna till betraktarens förståelse för platsens historiska lager.

Bonnierhuset gör även här ett tydligt avtryck i horisonten, samtidigt som dess solitära roll utmanas av sjukhusbyggnadens monumentalitet och långsträckta takfot.

Polhemsgatan norrut. Gatan har en tydlig lutning mot Barnhusviken, som förstärks av bebyggelsen höjd. 2017-05-24.

5. Vy från Fleminggatans västra ände.

Bebyggelsens läge i direkt anslutning till gatan och dess enhetliga och slutna karaktär bildar täta bebyggelsefronter. Byggnadshöjden i kombination med gatans bredd skapar ett storskaligt och monumentalt gaturum där alléernas roll som dämpande landskapselement blir viktig.

Byggnaderna är slätputsade och uppförda i fem till sju våningar, avfärgade i dova jordpigment. De slutna stenstadskvarteren vid gatans västra ände och deras förhållande till esplanaden står som tydliga representanter för 1800-talets stadsbyggnadsprinciper. Denna relation har ett pedagogiskt värde och är utpekad i riksintressebeskrivningen.

Fleminggatan har lång historisk kontinuitet där dess föregångare Repbanargatan haft ungefär samma sträckning sedan 1600-talet, om än med annan bredd och karaktär. Äldre gatusträckningar har ett betydande kulturhistoriskt värde.

Gatans östra ände har en öppnare karaktär, och den indragna samt lägre bebyggelsen inom kvarteret Tegelbruket utgör ett avbrott i den annars enhetliga bebyggelsefronten längs gatans norra sida. Lindallén söder om sjukhusbyggnaden får även här betydelse som fortsättning på det gröna stråk som kantar gatan och som strukturerande komponent i gaturummet.

Fleminggatans enhetliga bebyggelsefronter och grönskande alléer är ett tydligt exempel på 1800-talets stadsbyggnadsprinciper och ett monumentalt gaturum. 2017-06-16.

6. Grubbensgatan österut, i riktning mot sjukhusbyggnaden.

Grubbensgatan upplevs som en intim och småskalig gatusträckning med ett lugn som trotsar läget i nära anslutning till Fleminggatan. De enhetligt utformade 1920-talshusen i det slutna stenstadskvartret Båten bildar en sammanhängande bebyggelsefront längs gatans södra sida. Denna front står i kontrast mot S:t Eriks gymnasium vars indragna läge, volymiösa byggnader och uppbrutna struktur bidrar till upplevelsen av gatan som variationsrik.

Ögonsjukhuset får här en betydande roll som fondmotiv i gatans slut. Dess släta och repetitiva fasad bildar ett stumt avslut i den annars omväxlande gatumiljön.

Vegetationen längs gatans norra sida har en bärande funktion som sammankopplande stråk där Grubbensgatan binds till kvarteret Tegelbrukets lindalléer och i förlängningen till Sankt Eriksområdets grönska.

Mötet mellan de äldre bostadshusen, gymnasiebyggnaderna, ögonsjukhuset och gatan med de högväxta träden skapar en intressant visuell kvalitet som bidrar till betraktarens upplevelse av platsens historiska lager.

Grubbensgatan österut, ett varierat gaturum där det slutna bostadskvarteret till höger i bild står i kontrast till S:t Eriks gymnasiebyggnader och deras indragna läge. 2017-06-16.

7. Vy från Polhemsgatans norra ände.

Polhemsgatans norra del är öppen och variationsrik i sitt uttryck genom bebyggelsens fria placering längs dess östra sida. Här råder de offentliga institutionerna över gaturummet genom sina stora volymer och massiva siluetter. Taklandskapet blir söderut mer uppbrutet och varierat, karaktäristiskt för den klassiska stenstaden. Byggnader som uppförts i hörnet mot den större Fleminggatan har givits en mer framträdande roll, och en högre byggnadshöjd, som för att markera varje enskilt kvarter.

Huvudbyggnaden vid S:t Eriks gymnasium bildar en sluten och enhetlig bebyggelsefront längs gatans västra kant, avsaknaden av en engagerad sockelväning bidrar till upplevelsen av gaturummet som stängt. Den modernistiska arkitekturens kontrast mot de klassicistiska bostadshusen inom kvarteret Båten är intressant.

S:t Eriks ögonsjukhus får här en monumental roll och dess solitära placering inom kvarteret gör att den träder fram i perspektivet. Lindallén vid dess västra sida bidrar till att mjuka upp byggnadens annars strikta form och binder samman de visuella grönstråken i stadsmiljön.

Kontorsbyggnadens arkitektoniska utformning anknyter till gymnasiebyggnaden samtidigt som dess avvikande volym och anknytande markparkeringar bidrar till upplevelsen av platsen som ostrukturerad.

Polhemsgatan bjuder på ett nära nog oändligt perspektiv, där gatan slutar utom synhåll för betraktaren. 2016-05-24.

8. Grubbensringens nordvästra del, i riktning mot sjukhusbyggnaden.

Stadslandskapet är här luftigt, med stora ytor som upptas av markparkering och grönytor. Upplevelsen av att en medvetet formad planstruktur i öst möter bebyggelse som saknar sitt ursprungliga sammanhang i väst är påtaglig.

Sjukhusbyggnadens massiva volym upptar större delen av fonden. Dess karaktäristiskt repetitiva fasader kontrasterar mot de småskaliga och detaljrika bostadshusen inom Sankt Eriksområdet. Dess arkitektur läses samman med den låga kontorsbyggnaden som med sin strikta funktionalism avviker från de intilliggande bostadshusens detaljerade utformning och varierade volymer.

De unga lövträden som kantar Grubbensringens mjuka rundning ger, tillsammans med planteringarna vid bostadshusens förgårdar, en viss intimitet till gaturummet. Rådande är trots det de hårdgjorda ytorna, vars asfalt dominerar det visuella intrycket på platsen.

Vyn från Grubbensringen i riktning mot kvarteret Tegelbruket är variationsrik, bebyggelse av olika skala och med blandad gestaltning möts i ett till stora delar avskalat gaturum. 2017-05-24.

9. Vy från Barnhusbron.

Vyn synliggör de landskapselement som nämnts tidigare: det kompakta och gröna stråket längs Barnhusviken, det i höjd enhetliga men i form varierande taklandskapet på Kungsholmen och de monumentala bebyggelseaccenterna i siluetten, här S:t Eriks torn och Bonnierhuset.

Grönstråket längs Karlbergssjön, Barnhusviken och längre österut, vid Klara sjö, karaktäriserar vyn och är ett påtagligt element i stadsmiljön. Det står i skarp kontrast mot det karga järnvägsområdet i bildens förgrund.

Den bebyggda fronten som följer ovan trädkronorna består av Sankt Eriksområdets bostadshus och därefter den äldre stenstadsbebyggelsen. Takfotslinjen är enhetlig och jämn, med få avvikelser gällande höjd. Variationen i takens form är däremot varierande, med betoning på klassiska sadel- och valmade tak som täcks av traditionella material så som lertegel och falsad takplåt.

De byggnader som reser sig över den i övrigt plana siluetten har monumentala resningar och står som markerande landmärken i staden. Dessa accenter får en solitär roll i stadslandskapet. Inom utredningsområdet så råder S:t Eriks torn över den övriga bebyggelsen genom sina tretton våningar.

Uttryck och särdrag som lyfts fram i riksintressebeskrivningen, så som *Stadens front mot vattnet* och *Den enhetliga stenstadsbebyggelsen*, är tydligt representerade i vyn. De berättar bland annat om Stockholms stadsbyggnadsutveckling, om hur bebyggelsen anpassats till topografin och den stora omsorg som lagts på byggnader med fasader åt vattenrummen.

Vy från Barnhusbron i riktning mot fastigheten. Spårområdet karga landskap står i skarp kontrast till den lummiga miljön kring Barnhusviken. 2017-07-04.

10. Vy från motsatta sidan Barnhusviken, Bonniers konsthall.

Ur ett lägre perspektiv, i höjd med Torsgatan, dominerar spårområdet synfältet. Vyn illustrerar landskapets visuella lager, där trädkronorna övergår i en jämn stadsbebyggelse.

Den centrala axeln som går mellan S:t Eriks torn medger fri sikt inåt bostadsområdet, en stadsbildsmässig kvalitet som går igen i bostadshusen norr om tornen.

Postmodernismens varierande arkitektur, där färger och volymer skiljer mellan husen, håller sig inom en konsekvent palett av kulörer och formspråk.

Liksom som i föregående vyer står S:t Eriks torn som tydliga markörer för området. Dessa arkitektoniskt vertikala accenter förekommer på fler platser i Stockholm, exempelvis vid S:t Eriksbron och Kungsbron. Deras roll i stadsbilden är till viss del beroende av deras höjdmässiga särställning.

Vy från terrassen söder om Bonniers konsthall, i riktning mot utredningsområdet. 2017-07-04.

12. Vy från S:t Eriksbron, i riktning mot fastigheten.

Vyn möter fotgängare, bilister och kollektivtrafikanter som färdas över S:t Eriksbron. Den bebyggda stadens front mot Barnhusviken i kombination med de vackert sviktande träden är anslående och bär på starka miljöskapande värden. Detta uttryck är också en värdekärna i riksintresset.

Bebyggelsen längs Kungsholmens strand har omsorgsfullt bearbetade fasader som vänder sig mot vattnets spegel. De följer strikt samma takfotslinje vilket gör att fronten mot vattnet blir karaktäristiskt enhetlig samtidigt som det variationsrika taklandskapet skapar upplevelsemässiga och arkitektoniska kvaliteter. Sankt Eriksområdets postmodernistiska byggnader inordnar sig på ett mycket lyckat sätt som en fortsättning på den ton som den äldre bebyggelsen slår an.

Även här får S:t Eriks tornen en framträdande roll i den annars strikt hållna stadssiluetten. De markerar entrén till Sankt Eriksområdet samt slutet på den centralaxel kring vilken bebyggelsen är ordnad.

Klara kyrkas spira skymtar till vänster om tornbyggnaderna, dess solitära ställning i siluetten är ett uttryck för riksintresset och bidrar till betraktarens upplevelse av stadens historiskt sammansatta miljö.

Vegetationen längs vattnet har en bärande roll i vyns upplevelsemässiga värden, som strukturerande landskapselement kring strandpromenaden och vattenrummet men även som "grön lunga" mellan de tätt bebyggda stadsdelarna Norrmalm och Kungsholmen.

Stadsbebyggelsens front mot Barnhusviken är anslående, vacker och konsekvent utförd. S:t Eriks tornen fungerar som accenter i siluetten och markerar entrén till det postmodernistiska bostadsområdet. 2017-06-16.

KULTURHISTORISKT VÄRDE - VIKTNING AV VÄRDEN I FÖRHÅLLANDE TILL NÄRMILJÖN, STADEN OCH RIKET

Syftet med viktningen, uppdelningen av kvarterets värden i spalter, i detta kapitel är att förtydliga vilka kulturhistoriska värden som kommer till uttryck på platsen samt hur de förhåller sig till varandra. Viktningen ska också kunna vara ett diskussionsunderlag för framtida förändringar på platsen, där kulturhistoriska värden kan komma att ställas mot varandra.

Utredningsområdet ligger inom gränsen för riksintresset för kulturmiljövården Stockholms innerstad med Djurgården. Spalten längst till höger gör en bedömning av kvarterets roll som del av riksintresset.

Kv. Tegelbruket 4 som del av närmiljön

Bebyggelse

- Kontorsbyggnad, uppförd 1954
- F.d. värmecentral, uppförd 1969
- Funktionalistiska tilläggsbyggnader i längan mot Fleminggatan

Byggnaderna berättar om utvecklingen av vårdverksamheten på platsen inom ramen för S:t Eriks sjukhus. Deras betydelse är inte av sådan vikt som de byggnader som listas i kolumnerna bredvid utan deras värde består i deras sammanhang, samt vissa arkitekturhistoriska och arkitektoniska värden.

Visuella aspekter

- Exponerat läge intill Fleminggatan-Polhemsgatan

Fastighetens exponerade läge vid korsningen Fleminggatan-Polhemsgatan och dess framträdande roll i fonderna för många gator i närmiljön ger kvarteret betydande upplevelsemässiga värden i närmiljön. Denna roll medför stora gestaltningsmässiga krav på eventuella förändringar av platsen.

- Rekreationella värden

De öppna och fria siktlinjerna över kvarterets norra del utgör ett visst visuellt värde i stadsbilden. Parkytan vid ögonsjukhusets östra sida besöks, trots sin enkla utformning, av anställda i närområdet.

- Vegetationen som stadsbyggnadskomponent

Lindalléerna bidrar till platsens rumslighet och bildar en sammanhängande grön front som binder ihop kvarteret med Kronobergsparken i sydväst och Grubbensparken i öster.

Kv. Tegelbruket 4 som del av Stockholm

Bebyggelse

- S:t Eriks ögonsjukhus, uppfört 1978
- Port- och kontorsbyggnad, uppförd 1880 (gulklassad)
- F.d. Kungsholmens brandstation, uppförd 1892

Byggnaderna står som tydliga representanter för Grubbens, Kungsholmens och sjukhusområdets historiska utveckling. De bär också på arkitekturhistoriska- och byggnadshistoriska värden. De bidrar till den karaktäristiska och täta väv av historiska lager på platsen.

- 150 år av obruten vård- och omsorgsverksamhet

Kvarteret Tegelbruket har under mycket lång tid huserat olika typer av vård- och omsorgsverksamheter vilket ger ett starkt kontinuitetsvärde ur ett lokalhistoriskt perspektiv.

- Närvaron av offentliga institutioner på Kungsholmen

S:t Eriks ögonsjukhus ingår, tillsammans med S:t Eriks gymnasium och fler offentliga byggnader öster om utredningsområdet, i ett stråk av institutioner på Kungsholmen.

Visuella aspekter

- Framträdande roll i stadsbilden

Ögonsjukhusets stora volym och solitära läge ger det ett miljöskapande värde som framträdande fondmotiv i stadsdelen.

- Historiska gatusträckningar

Samtliga gatusträckningar i anslutning till rubricerad fastighet har stadsbyggnadshistoriska värden, störst tyngd bär de gator som anlades i samband med regleringen av stadsdelen under det sena 1800-talet.

Kv. Tegelbruket 4 som del av riksintresset

- "...de mycket speciella topografiska förutsättningarna."

Stockholms topografi är resultatet av en geologisk process som pågått under miljontals år. Denna process är tydligt avläsbar genom den höga, östvästligt riktade och norrvända sluttningen ned mot Barnhusviken samt bergsparken Kvarnbacken. Dessa bergssluttningar är del i ett för Stockholm särskilt karaktärsdrag.

- "Stockholmska särdrag som anpassningen till naturen, fronten mot vattenrummen och Stockholms inlopp, både från Saltsjön och Mälaren."

Dessa särdrag kommer till tydligt uttryck inom utredningsområdet där bebyggelsen på ett distinkt sätt anpassats till topografins förutsättningar. Den postmodernistiska bebyggelsen vänder sina gestaltade gavelpartier mot stranden liksom dess 20-tals klassicistiska föregångare. Byggnaderna har en oförtäckt anpassning till detta särdrag genom sina uppbrutna volymer och mot vattnet avtrappande taklinjer.

- "Det sena 1800-talets stadsbyggande med esplanadssystemet och gator av olika bredd och karaktär, och byggnader i bestämda hushöjder."

Kvarteret illustrerar hur 1900-talets bebyggelse i volym och byggnadshöjd anpassats till den omgivande stenstadsbebyggelsen. Fleminggatan och Polhemsgatan och hur byggnaderna förhåller sig till dessa representerar det sena 1800-talets stadsbyggnadsprinciper.

- "1900-talets stadsbyggande och bebyggelseutveckling. Uttryck för det moderna välfärdssamhället och dess stadsbyggande."

Kvarteret Tegelbruket har under hela 1900-talet inrymt offentlig sjukvårdsverksamhet. Närvaron av vård- och omsorg har en obruten kontinuitet i kvarteret som varat i mer än 150 år.

Sankt Eriksområdet hade när det slutfördes kommit att bli ett av Stockholms största och mest omtalade bostadsprojekt. Ett tydligt exempel på postmodernismens stadsbyggnadsprinciper och representant för 1980- och 1990-talens arkitektoniska tillbakablickande.

KULTURHISTORISKT VÄRDE - KÄNSLIGHET OCH TÅLIGHET

Framtida förändringar av fastigheten bör i struktur och gestaltning anpassas till platsens visuella och kulturhistoriska värden. På nästföljande sida ges råd och riktlinjer för hur befintliga kulturhistoriska värden skulle kunna värnas, utvecklas eller förstärkas i en kommande förändringsprocess.

Se känslighets- och tålighetsanalysen till höger för riktlinjer för hur förändringstålga olika delar av fastigheten är.

Hög känslighet innebär att mindre ändringar inom området kan genomföras under förutsättning att stor hänsyn visas för platsens karaktär.

Känsligt mot förändring innebär att platsens befintliga värden inte är av sådan art att platsen inte kan förändras under förutsättning att åtgärden görs med hänsyn till anläggningens övergripande karaktär.

Tåligt innebär att området är av föränderlig karaktär eller har givits en gestalt som saknar tydlig koppling till den kulturhistoriska karaktären. Dessa områden kan med fördel utvecklas så att deras upplevelse- och miljömässiga värden stärks.

Kommentar till känslighet- och tålighetsanalysen

Portbyggnaden, f.d. Kungsholmens brandstation samt sjukhusbyggnaden har samtliga bedömts ha hög känslighet mot ändringar. Portbyggnaden har en viktig funktion som fysisk och visuell entré till Grubbens. F.d. brandstationen står som representant för Kungsholmens utveckling och stadens närvaro på platsen. Båda byggnaderna är idag kraftigt förvanskade men bedöms ändå besitta sådana kulturhistoriska värden att ett bevarande är motiverat.

Sjukhusbyggnaden bedöms ha ett högt bevarandevärde som representant för den långa kontinuiteten av vårdverksamhet i området, den historiska kopplingen till S:t Eriks sjukhus, dess solitära och framträdande roll i stadsbilden samt som exempel på modernistisk arkitektur i offentlig regi signerad Anders Tengbom och C G Carlstedt.

Landskapselement och platsbildningar av betydelse för stadsbilden har getts hög respektive känsliga klassningar.

Fastighetens norra del bedöms till stora delar vara tåliga för ändring med undantag för kontorsbyggnaden. Kontorsbyggnaden besitter vissa arkitektur- och byggnadshistoriska samt arkitektoniska värden.

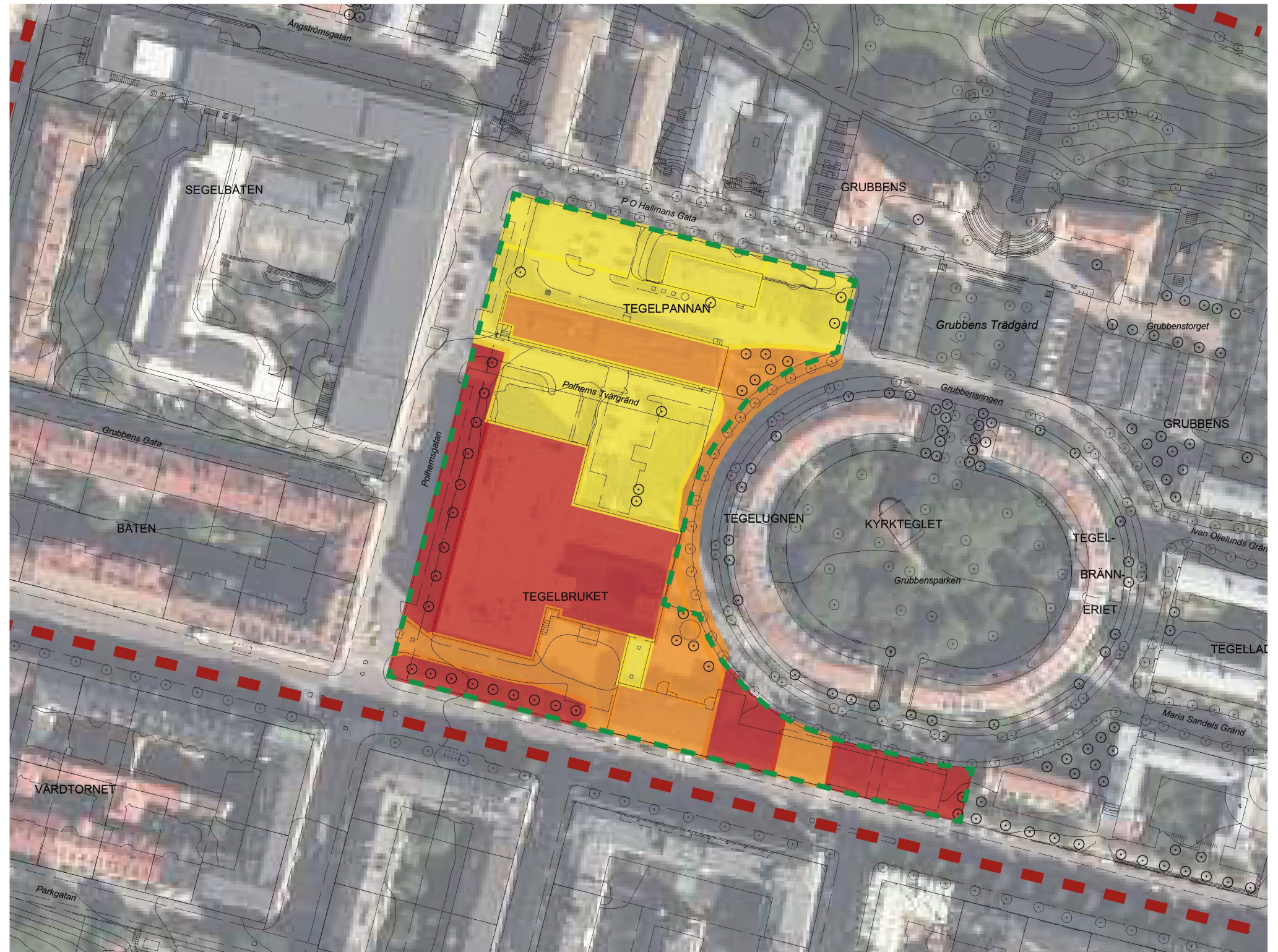

Illustration över fastighetens känslighet kontra tålighet för ändring. Utredningsområdet markeras med röd streckad ram, fastigheten med grön streckad ram. Kartunderlag från Stockholms stad.

 Hög känslighet mot förändring. Känsligt för ändring. Tåligt för ändring.

TILLVARATA OCH UTVECKLA

Bebyggelse

- Eventuell ny bebyggelse inom utredningsområdet bör förhålla sig till den klassiska stenstadens enhetliga byggnadshöjd och varierade taklandskap, som är ett av stadsdelens mest typiska särdrag men även till det postmodernistiska bostadsområdets fria arkitektur. Antalet våningar bör inte överstiga fem. Större, sammanhållna volymer riskerar att upplevas som alltför dominerande jämte befintlig bebyggelse.
- Hänsyn ska tas till de naturgeografiska förutsättningarna på platsen. För att topografin fortsättningsvis ska vara läsbar bör byggnadshöjder följa med den sluttande terrängen och inte kompensera för höjdskillnader.
- De byggnader som uppfördes inom Grubbens och S:t Eriks sjukhus ritades av namnkunniga arkitekter, och när Sankt Eriksområdet skulle uppföras ansträngde sig staden genom att upprätta ett gestaltungsprogram. Detta borgade för en hög arkitektonisk kvalitet och byggnader som i volym anpassats till den äldre bebyggelsen. Samma tankesätt, med hög kvalitet och hänsyn till områdets kvaliteter, behöver vara vägledande vid nya byggnader på platsen.
- Den bevarade port- och kontorsbyggnaden samt byggnaden som inrymde Kungsholmens brandstation är båda kraftigt förvanskade. För att återskapa arkitektoniska kvaliteter och samtidigt revitalisera Fleminggatan norra sträckning kan fasaderna med fördel rekonstrueras. Detta skulle stärka deras upplevelsemässiga värden.
- Längan mot Fleminggatan upplevs idag som hädel-selös och sluten. Genom att återuppta portöppningarna i f.d. Kungsholmens brandstation skulle fler entréer vända sig mot gatan.
- Värna områdets lägre skala mot Fleminggatan. Denna oregonbundenhet i stadsbilden, jämte stenstadsbebyggelsens enhetliga fasader, öppnar för siktlinjer inåt områdets norra delar och bidrar i hög grad till intimiteten kring Grubbensringen.
- Högre bebyggelse kan istället förläggas till utredningsområdets norra del, där den kan möta upp och inordna sig bland de omgivande bostadshusen och S:t Eriks gymnasium.

Planstruktur

- Rubricerad fastighet ligger mellan två skilda stadsraktärer, de slutna stenstadskvarteren och de mer fritt placerade postmodernistiska bostadshusen. Visuellt så tillhör fastigheten den friare strukturen, med sjukhusbyggnaden som framträdande solitär. Ny bebyggelse bör inte placeras för kompakt, då det kan leda till att överblicken av dessa förhållanden går förlorad.
- Eventuella planförändringar på platsen bör i första hand ta hänsyn till Sankt Eriksområdets befintliga struktur. Ur ett kulturhistoriskt perspektiv skulle ett förverkligande av gällande detaljplan vara möjligt, med undantag för de förändringar som angivits för sjukhusbyggnaden.
- Slå vakt om sjukhusbyggnadens tillbakadragna läge vid Fleminggatan. Denna stadsbildsmässiga kvalitet öppnar upp gaturummet och bereder plats för ytterligare grönska.

Växtlighet, gångstråk och parkmiljö

- Befintliga träd bör så långt det är möjligt bevaras. De alléer som lyfts fram i känslighet- och tålighetsanalysen bör värnas vid framtida förändringsprocesser.
- Den grönskande vegetationen är ett karaktärsdrag för Sankt Eriksområdet och bildar tillsammans med de allékantade gatorna ett sammanhängande grönstråk. Förändringar inom fastigheten bör ta hänsyn till detta karaktärsdrag och utveckla grönstråket.
- Gångvägarna vid fastighetens norra del bör utvecklas och kopplas till befintliga kommunikationstråk inom Sankt Eriksområdet.

KÄLLOR

Tryckta källor

Andersson, Anna-Paula & Wolodarski, Aleksander, *I Sankt Erikskvarteren: fasader, grönska och stadsrum*, Stadsbyggnadskontoret, Stockholm, 2000

Arkitektur = The Swedish architectural review, Byggmästarens förlag, Stockholm, 1997:7

Bergman, Anna, *Tegelbruket 4: Stockholms stad, Kungsholmen : grundmurar till en tegelugn*, Stockholms stadsmuseum, Stockholm, 2012

Fogelström, Per Anders, *En bok om Kungsholmen*, Bonnier, Stockholm, 1980 [1965]

Hultin, Olof (red.), *Guide till Stockholms arkitektur: [400 hus från 800 år : den kompletta guiden till alla viktiga byggnader i Stockholm med omgivningar]*, 3., uppdaterade och rev. uppl., Arkitektur, Stockholm, 2009

Kungsholmen östra: byggnadsinventering, Stockholms stadsmuseum, Stockholm, 1990

Norbelie, Harald, *Vårt Kungsholmen*, PMB bokkonsult, Stockholm, 1992

Reinar, Dag Arne & Westerlind, Ann Mari, *Kulturmiljöanalys: en vägledning för användning av DIVE*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2009

Stahre, Nils-Gustaf, *Stockholms gatunamn*, 3., utök. och rev. uppl., Stockholmia, Stockholm, 2005

Petersson, Torsten, *Översikt över Allmänna barnhusets historia*, Centraltryckeriet, Stockholm, 1927

Unnerbäck, R. Axel, *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, 1. [uppl.], Riksantikvarieämbetets förl., Stockholm, 2002

Wikström, Lars, *Kungsholmen intill 1700-talets början: studier i en stadsdels förhistoria, uppkomst och tidigaste utveckling*, [Ny utg.], Diss. Stockholm : Univ., Stockholm, 1975

Otryckta källor

Arkiv

Stockholms stadsarkiv - Historiska kartor, äldre bygglovshandlingar, gatuhistorik

Stockholms stadsmuseum, Stockholmskällan/Digitala stadsmuseet - Historiska kartor, äldre fotografier, textmaterial

Lantmäteriverket - Historiska kartor

Stockholms universitet - Historiska kartor

Internet

Arkitekten - Tidning för Arkitektförbundet, Arkitektförbundet, Stockholm, oktober 2004, *Med nya planer för Stockholm*, <https://www.arkitekt.se/sok-artikel/>

Arkitektregistret - ArkDes register över arkitekter verksamma i Sverige, <http://130.242.34.243/webarkdok/searchArkitekt.asp>

Brf S:t Eriks torn – <https://www.sbc.se/sterikstorn>

Fornsök, FMIS, Riksantikvarieämbetet - <https://www.raa.se/hitta-information/fornsok-fmis/>

Promenadstaden - Översiktsplan för Stockholm - <http://vaxer.stockholm.se/tema/oversiktsplan-for-stockholm/>